

ЄВГЕН СВЕРСТЮК

СОБОР

У

РИШТОВАННІ

1970

ЄВГЕН СВЕРСТЮК

СОБОР

У

РИШТОВАННІ

1970

CATHEDRAL IN SCAFFOLD

(In Ukrainian)

By Yevhen Sverstyuk

Foreword by Marko Antonovych

Published by P. I. U. F. and Smoloskyp

Paris

1970

Baltimore

ЄВГЕН СВЕРСТЮК

СОБОР У РИШТОВАННІ

Передмова Марка Антоновича

ДОКУМЕНТИ III

Перша Українська Друкарня у Франції
Українське Видавництво Смолоскип ім. В. Симоненка
1970

diasporiana.org.ua

Бібліотека СМОЛОСКИПА ч. 6

Обкладинка роботи мистця Темістокля Вірсти

Copyright 1970 by

P.I.U.F.
3, rue du Sabot
Paris (6e)
France

SMOLOSKYP
P. O. Box 6066, Patterson Sta.
Baltimore, Md, 21231
USA

Евген Сверстюк

Творці української літератури віддали найкращі сили мистецтву, не отримавши за це ні гроша, і якщо не всі вони були знайомі з тюрмами, то всі, принаймні, з жандармами.

Хіба може таку літературу зрозуміти людина, яка ніколи не відчула, що таке громадська мужність і обов'язок совісти?

Євген Сверстюк

Р. Степанюк

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Даємо до рук читача чергове видання, книжку Євгена Сверстюка — « Собор у риштованні ». Книжка ця багата своїм змістом, філософськими роздумуваннями та актуальністю порушуваних проблем.

Вперше вона появляється у спільному виданні Першої Української Друкарні у Франції і Українського Видавництва ім. В. Симоненка в ЗДА, а в Україні вона поширюється у відписах і передається з рук-до-рук.

Вступ до книжки й інтерпретацію деяких думок Є. Сверстюка дає передмова д-ра Марка Антоновича.

Духовне обличчя автора, його погляди на життя, суспільні питання і розвиток української літератури були б неповні, коли б до його основної праці « Собор у риштованні » ми не додали вибору статей автора, які були друковані у шістдесятих роках в Україні, і бібліографії, що її підготував і упорядкував Осип Зінкевич.

Книга ця є черговою появою у нашому видавничому пляні, який має на меті дати змогу читачеві познайомитись з тими духовними процесами, які зараз розвиваються в УРСР і які типові та характерні для молодії і творчої української інтелігенції.

Книга « Собор у риштованні » появляється без відома і згоди автора.

Правопис в книзі задержуємо такий, яким написана копія оригіналу. Виправляємо тільки виразні помилки, однак, вважаємо за конечне ввести літеру « г », яку виключено з української абетки в УРСР, і літеру « я », де це потрібно.

ВСТУП

Понад два роки минуло з того часу, коли незвичайний твір Олеся Гончара «Собор» вийшов друком. Дотепер, якщо рахувати «перше видання» в журналі «Вітчизна», то в Україні й поза її межами вийшло сім видань цього твору — небувалий факт в історії української літератури.

Чотири еміграційні і два з половиною видання в Україні *) могли б уже самі по собі служити доказом того, що це *незвичайний* твір та й дискусія довкола нього розгорілася «незвичайна». І в Україні, і тут твір знаходив своїх палких прихильників і противників. Поряд з тим висловлювано багато різних, часом діаметрально протилежних, а часом то й просто неймовірних думок про нього, чи його різні аспекти.

Деякі крайні еміграційні кола дошукувалися у творі розтлінних комуністичних ідей і з політичних міркувань засуджували «Собор» і його автора мало не як «большевицьку провокацію». З другого боку в Украї-

---

*) «Вітчизна» 1968, ч. 1., січень.

Окремі видання роману О. Гончара «Собор» вийшли у Видавництві художньої літератури «Дніпро», Київ 1968, стор. 240; вид. «Радянський письменник», Київ 1968, стор. 319; вид. «Смолоскип» ім. В. Симоненка, Балтімор-Торонто 1968, стор. 239; вид. «Нові Дні», Торонто 1968, стор. 239; вид. «Наша Батьківщина», Нью Йорк 1968, стор. 169 і ще одне видання позначене Нью Йорк-С. Баунд Брук, 1968, стор. 169.

ні не бракувало таких, які в « Соборі » добавляли впливи « буржуазного націоналізму », ворожої пропаганди й « реакції ». Не зважаючи на це все, твір масово читали українці в усьому світі, ним захоплювалися найширші кола громадськості, його довго і палко обговорювали. « Невчене око », як сказав би Шевченко, зуміло подивитися глибше і добачити правду там, де її не добачили партійні фанатики.

Крім цих « політичних злочинів » літературні і не зовсім літературні критики закидали О. Гончареві — відсутність цікавої фабули, недостатню мистецьку координацію твору (структуральні недомогання), подекуди розтягненість, штучність деяких епізодів, невлучну характеристику деяких персонажів, тощо. Позитивні голоси відзначали навпаки — естетичну тонкість, прекрасний стиль, блискуче зображення самого собору через призму різних людей, їх настроїв, природних явищ та зовнішніх подій, майстерне змалювання деяких персонажів (зокрема Єльки), а з позалітературних критеріїв вказувано на щирий гуманізм автора, його любов до рідних традицій та їх докорінне розуміння, а також на любов до свого народу, зокрема його низів і культурних здобутків та надбань, на громадську мужність і достойність. Коротко, на адресу О. Гончара і його « Собору » понаписувано самі протилежні, самі несполучні твердження.

У чому ж справа? Чому книга викликала такий спір, такі розходження думками? Основну відповідь прийдеться шукати в тому, що « Собор » написано зовсім нетрадиційно, хоч автор і назвав свій твір традиційною назвою « роман ». У даному разі таке окреслення говорить небагато. Звичайному читачеві трудно зарахувати цей твір до певного жанру і наліпити свого ярлика, як це його колись учили в школі. « Собор » мало того, що не укладається в рамки шкільної науки про літературу, але й інтригує та бентежить новим відважним підходом до актуальних питань, широчиною і

багатством ідей, глибиною почувань, заторкненням хвилюючих національних, а водночас вселюдських, універсальних проблем та своєю непідробленою чесністю і моральністю. Тут і треба шукати основного джерела спорів.

Коли пересічний читач, « не мудрствуючи лукаво », сприйняв цей новий твір О. Гончара з великою вдячністю, то єфрейтори від літератури, збентежені тим, що до нього тепер треба підійти якимось по-новому, якимось так, як вони не звикли, а може і не вміють, засудили « Собор » зовсім безпідставно на заході як « большевицьку провокацію », а на сході за « націоналістичні ухили ».

Звідкіля ж цим єфрейторам і знати, як підходити до твору, що не вкладається у Прокрустове ложе їх застарілих, завчених поглядів, відсталих естетичних принципів, а найгірше (просто, жах один!) — автор зачепив « заборонені » теми — теми, які в Радянському Союзі десятиліттям вважали за табу.

До того ж і етичні, суспільно-громадські та світоглядові питання О. Гончар розглядає не з моралізаторських вершин « сильних світу цього » і не з примітивної точки зору пересічного обивателя-попутника : часто він оцінює явища і проблеми з точки зору, може, у сучасному світі і « старосвітської », але ж такої життєвої, здорової, непідробленої моралі українського селянина (чи принаймні простолюдина) — при чому робить це дуже вміло і тонко. А це, в свою чергу, вимагає від читача або чистоти серця, або ж неабиякого внутрішнього напруження, еластичності думки і глибокої культури. Невже ж це аж такий непростимий « злочин »? З політикою це ж не має нічого спільного!

Свого часу М. Хрущов (та чи він же перший?) твердив, мовляв, повноцінний мистецький твір повинен бути зрозумілий « всім » (так немов це взагалі можливе!), а твори, що цим вимогам не відповідають, цей « геніальний мистецтвознавець » таврував як немис-

тецькі кривляння. Хоч Хрущова давно вже зняли (до речі, зовсім не за це!), але його примітивний підхід вигідний малим і офіційним людям, а тому він і досі побутує в радянському світі. Мистецька творчість в СРСР далі корчиться в цупких лецатах, які всякі ігноранти і політичні фанатики щораз більше стискають в ім'я « масовости ». Сама по собі масовість ще не біда. « Собор » масовий твір у повному розумінні цього слова — його ж читають найширші маси. Біда, однак, у тому, що всевладні керманічі вимагають лише тої плиткої й антимистецької « масової » творчості, яка потрібна Москві « на сучасному етапі ». Не дивно, що в такому кліматі офіційна література нидіє, а такі твори як « Собор » попадають під обстріл офіційної критики.

Здавалося б, що Олесь Гончар (голова Спілки Письменників України!) своєю дотеперішньою творчістю здобув собі в радянській дійсності стільки пошани й довір'я, що це збереже його від всяких злобних і необдуманих нападок. Та це тільки так здавалося! Коли у 1968 р. в Україні появилось нове (цензуроване вже) видання « Собору », то й цей обскубаний твір убогі духом літературні « духобори » зустріли новими гострими нападами, наклепами і доносами.

Крайні кола на еміграції привітали це видання злорадним : « Ага, ми ж казали, що це офіційний твір! » і готові були ще раз камінням закидати еміграційних його видавців, а в Україні посипались на О. Гончара нові удари в формі сумнівної вартости критичних статей, ідеологічних розправ і явних та скритих доносів.

На цьому тлі і треба розглядати есей літературного критика Євгена Сверстюка « Собор у риштованні », в якому автор переконливо обороняє О. Гончара від несумлінних критиків. Водночас автор есею подає широку ідейну базу для правильного і глибокого розуміння твору і його генези, а з уваги на це « Собор у риштованні » набирає неабиякого значення не лише для лі-

тературознавця, але й для кожного, хто цікавиться основними питаннями нашого життя-буття.

У вступі Є. Сверстюк вказує на ті проблеми, які сьогодні хвилюють усе людство без уваги на кордони, сфери впливів, переконання світоглядів, політичні чи будь-які інші. Тому його есеї переростає межі звичайного коментаря на « Собор » О. Гончара, адже ж Є. Сверстюк намагається подати відповідь на основні світоглядів та етичні питання, що постають перед людством у сучасному світі.

Не випадково ж і хід своїх думок Є. Сверстюк починає Людиною (з великої літери), яка є основною цінністю і підметом всього розумного існування. Людина може або далі успішно розвиватися і досягати нових вершин, шукаючи до них все нових і нових шляхів і стежок, або ж у катастрофічній атомній війні знищити всі здобутки людства в галузі культури і цивілізації — осягнення, що їх ми вибороли протягом довгих тисячоліть.

Є. Сверстюк приходиться до переконання, що « кожен має бути людиною в людстві, щоб кожним нервом відчувати його болі й тривоги ». Думка це, звичайно, не нова, але ж постійно актуальна і без її повного усвідомлення і здійснення людство не може і мріяти втекти з-під Дамоклового меча, що повис у нього над головою.

Для того, щоб бути « людиною в людстві », ми мусимо плекати традиційні позитивні надбання і не сміємо нехтувати основними цінностями, витвореними тривалим процесом розвитку, що є базою, на якій людство зможе далі надійно розвиватися. Цими цінностями є родина, рід, нарід. І ось перед кожним з нас постає « різка альтернатива — бути, або сином свого народу, або його лукавим наймитом і мародером ». Тут ми знов опинилися перед лицем національного питання, яке в Радянському Союзі позитивно розв'язувати мають пра-

во тільки росіяни (та й то не всі!). Іншим націям це заборонено — не від сьогодні. Національного питання московські можновладці бояться як чорт свяченої води, хоч поза рамками національності немислимий жодний великий письменник. Речі ці давно уточнені і з'ясовані — тільки в Радянському Союзі їх чомусь ще офіційно заперечують і «недобачають», зокрема, якщо мова про неросійські нації.

На базі Гончарового «Собору» Є. Сверстюк обговорює також інші важливі, наболілі питання сучасності, що фактично виходять далеко поза межі проблематики одної країни. Отже про «Собор у риштованні» можна сказати те саме, що й про сам «Собор» — це твір універсального значення. Есей Є. Сверстюка прочитають з найбільшим інтересом не лише читачі «самвидаву» в Україні, але й широкі верстви нашої громадськості у вільному світі, зокрема ті, що в гонитві за щоденним хлібом не згубили ще розуміння вищих духовних цінностей. З окремими положеннями автора можна погоджуватися, або й ні, але ж нехтувати ними не може ніхто, хто вірить у краще майбуття людства. У цьому відношенні твердження Є. Сверстюка зовсім переконливі, а приклади взяті ним з життя дуже вдало ілюструють сумний дійсний стан в Україні і в цілому СРСР.

Вдумливий читач зможе з твору Є. Сверстюка багато навчитися, адже ж автор, немов згадуваний ним дон Кіхот, вийшов до нерівного бою з ницістю і підлістю обивателів і бездушних попутників, що їх можна було б добре символічно характеризувати одним із центральних персонажів «Собору», Володькою Лободою. Влучно, ой, як же влучно, вказує Є. Сверстюк на те, що, власне кажучи, цей Володька Лобода в тій дійсності, в якій проходить його життя, не обов'язково і не для всіх є негативною постаттю. Фальш і негативні риси його впливають на поверхню з усією силою щойно в зносінах з простими й чесними людьми, в зіткнен-

ні з цінностями, створеними українським народом чи його кращими представниками.

Є. Сверстюк не боїться заторкати найдразливіших проблем сучасної дійсності і доводить слушність положень, які видвигнув у « Соборі » О. Гончар. Було б найвивим і недоцільним переповідати всі думки і твердження Є. Сверстюка, з'ясовані ним у « Соборі в рiштованні ». Читач, який познайомиться з твором і задумається над його проблематикою, переконається у цьому сам. У всякому разі цей твір є повчун у радянському світі й у тому його додаткове величезне значення.

М. Антонович

I

СОБОР У РИШТОВАННІ

*Моя цивілізація тримається на культі
Людини, що пробивається крізь осіб. Віка-
ми вона прагне показати Людину, так са-
мо як вчить крізь каміння бачити Собор.*

Сент-Екзюпері

По-старому височать на землі великі пам'ятники духа — собори, обрамлені витягнутими вгору спорудами нового віку техніки. По-старому неспокійна людина хапається клаптика теплої землі і високого неба, щоб відчутти точку опору, щоб знайти на мить саму себе і спробувати щось у собі осягнути.

Але землю вкриває асфальт і бетон, небо затягується димами і ревом моторів, і кудись шалено, в метушливій тривозі летить життя, засмокчує, і не залишає тієї чистої години для душі, коли можна замислитись над собою і подумати про головне.

Куди ж іде життя? Чи ми ведемо життя, чи життя веде нас, кинувши нам для забави дешеві замітники Слова — телевізор, футбол, алкоголь?

Чи людина ще щось значить у цьому потоці життя? Чи вже вона тільки пасажир сліпого корабля, що несеється назустріч ночі? Якщо вона нічого не значить, то що ж тоді може значити корабель?

І все ж таки — чи значить, чи важить вона хоча б стільки, щоб зусиллям власного розуму і волі зупинитись перед прірвою?

Щоб залишитись людиною, вона *мусить* важити хоча б стільки... Але для цього їй потрібні найвищі зусилля розуму й духа. Вона мусить відродитись — щоб зрозуміти, що на ній, особисто на ній все лежить — і спадщина предків, і доля землі — вітчизни людей.

Нині, як ще ніколи в історії, кожен має бути людиною в людстві, щоб кожним нервом відчувати його болі й тривоги. Нині особливо кожен мусить почувати себе органічною часткою великого собору людської цивілізації, всім своїм еством бути пружним каменем у цьому соборі, щоб самовіддано тримати на собі його споруду. Бо хай вона де в чім недосконала, недобудована і вже зістарена, але вона — єдиний храм людського духа, і нам її добудовувати, а не будувати на новому місці.

Нині кожен, хто це усвідомив, розуміє, що йдеться не про поетизацію вселюдського Собору, а передусім про цілком конкретні втілення його в собі, про вироблення власної *індивідуальності як частки власного народу*, як надійної опори для культури та духовного життя. І перед кожним — різка альтернатива — бути або сином свого народу, або його лукавим наймитом і мародером.

У пошуках сучасности, тобто свого місця в житті, людина неминуче натрапляє на важіль відповідальности і замислюється над своєю свідомою та несвідомою участю у великих справах сучасности. І тут, за фасадом нормативної праці у своїй галузі, за активною співучастю в конструктивній праці суспільства одкривається зворотний бік — пасивна співучасть сучасника в процесах суспільної деградації, потурання руйнівній активності нерозумної волі, що користується нашим мовчанням як знаком згоди.

Проходимо негероїчну смугу історії, де подвиг робить уже той, хто вихопився зі стану пасивного конформізму і йде за голосом сумління. Обережні — найбільш відповідальніші. Вони знають єдину науку — не встромити пальців у колеса. Байдуже, чи ті колеса ко-

тяться вперед і чи взагалі вони щось тягнуть. Їм здається, що досить утриматися від нечистих справ і перече-кати, доки їх зроблять інші.

Але пам'ятаймо, що нам історія просто на чолі за-писала всю обережність, пасивність, перецікування і лінь предків, і кожне нове покоління від коліски роз-плачується за це своєю долею і честю. І заново визби-рує духовну спадщину наших дон-кіхотів серед намулу спадщини рабів.

Нині минули ті часи, коли рослинне існування та анабіоз цілих поколінь давав лише сіреньку пляму на карті світу. Тепер інша доба. Незалежно від нашої волі, ми включаємось ланкою в життя нашої планети, відкри-тої нервовою сіткою атомних мін і політичних вулка-нів, що клекотять, готові до вибуху.

Світова криза духовного життя перед навалюю нау-ково-технічних засобів, спроможних фізично змінити і навіть підірвати планету — найбільша проблема, ціл-ком нова в нашій історії. В минулому не бракувало бе-зумств на межі злочину (мудрість завжди поступалась перед силою), але безумцям бракувало казкової нищів-ної сили.

Нині брак великої мудрости, великої поваги і лю-бови до людини, великої відповідальности за спадщину предків і долю нащадків відчувається як найбільша ра-на людства. Рана, в яку може вкинутися смертельна ін-фекція. Найстрашніший носій її — напівосвічений еф-рейтор, рішучий напівінтелігент. З гімназії чи семінарії він знає фразеологію культури і цивілізації. Але не знає тієї конденсованої духовної сили, життєвої сили, що стоїть за словами, тому він залюбки підмінює слова, од-важно жонглює ними і робить сліпучий фойєрверк — тимчасову ілюзію правди. Не замислюючись над одвіч-ними законами розвитку життя, він діє так, наче їх зов-сім нема, а потім десяткам геніїв не впоратися з тим, що він накоїв...

Міжнародний суд над фашистськими експеримен-

таторами дав найменший урок — покарання банкрутів — замість довічного засудження і викорінення їхнього принципу, виплеканого на негативній основі.

І все ж таки нині ми живемо надією, що людство буде духовно очищатись і рости — в силу інстинкту самозбереження. Іншого шляху для нього нема.

ПИСЬМЕННИК

Справіку хтось завжди мусить бути на невдячній службі поетів і пророків, що вириваються з кола звичних уявлень, ілюзій та передсудів покоління, щоб спробувати осмислити під високим небом — все від початку — і сказати своє незалежне слово. На нашій землі письменник був завжди найбіднішим сином її, і йому відкривались її важкі болі та високі заповіді.

Нині він оглянувся навколо і помітив, що йде прокладеною борозною, наче осторонь від найбільших тривог і шукань віку, і спіймав себе на тому, що повчас народ, замість учитись у народу.

Як же воно сталося так, що все життя наче любив народ, але *в цілому і по суті* про нього якось не думав? Правду сказав Екзюпері : « Про собор не скажеш нічого істотного, коли говорити лише про камені ». Отак і я — « я ототожнив собор із сумою каменів, і потроху моя спадщина випарувалась. Треба відбудувати людину ».

Але як? Почати треба з правди.

Нині письменник, який цього не розуміє, не може розраховувати на увагу і повагу читача. Що б там не було, він мусить бути громадянином, відповідальним за свою честь, свою землю, свій народ — як посол перед людством. І оглядати світ з високих позицій — з найвищої точки свого краю.

Але де у нас найвища точка? За браком наукових узагальнень, статистики, соціології чи хоча б звичай-

ної публіцистики доводиться по-старому прислухатись до гомону народного і братись за факти цілком очевидні.

Може, найбагатозначнішими такими фактами на Україні є затоплення віками заселених найурожайніших подніпровських земель під гнилі моря для « дешевих » гідроелектростанцій і час від часу організоване руйнування старих храмів.

Протестує здоровий глузд і сумління, протестують учені, письменники, протестує громадська думка — а процес триває... І — страшно сказати — вже сьогодні немає особи, яка б визнала свою відповідальність за це. Ніхто не бере на себе!!! Народ знає здавен : найнебезпечніше те, що ховає очі й уникає назви. Хіба самий цей факт не страшний зловісною загадкою захованого від людей обличчя? Хіба він не мобілізує тривогою всіх сучасників, свідків і пасивних співучасників та не нагадує, що відповідаємо всі ми?

За співучасть байдужістю і мовчанням. За те, що не відшукуємо відповідального і терпимо безчесних інформаторів. За те, що не відчуваємо себе особисто відповідальними за дідівську спадщину і по суті більше цінимо власний матеріальний достаток, ніж національні багатства та духовні скарби народу.

Своїм романом « Собор » Олесь Гончар увійшов у саму гуцул пекучих питань сучасності і розворушив, розтривожив їх рій. Це далеко не пересічний твір, в якому автор ставить більш чи менш істотні проблеми і пробує вирішити їх на рівні « середнього читача ». Ні, тут автор бере з уст народу, те, що наболіло затверділим бодем, а проблеми постають самі собою і чекають нашого розуму і рук.

Старий козацький собор у риштованні б'є на сполох німим щемом затоплених дзвонів. Містика? Наші водолази таких не знаходили? Але ж очима й руками завжди не знаходиш головного...

НАШІ СОБОРИ МИНУЛОГО

Найвищими точками на нашій землі по-старому височать стародавні храми. З золотими куполами. З дірливими покрівлями, в погнилих риштованнях. Ті, що охороняються законом, а не людьми... І ті, що незримо жевріють в глибинах народної свідомости.

Олесь Гончар зробив, здається, першу в радянській літературі спробу осмислення їхньої вічної німої музики і народної символіки.

Але те, що нам нині треба відкривати, для наших далеких предків було азбукою. Там, де поселялись запорожці — одразу виростала церква як голос їхнього духу.

Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою Матір Божу,
А більш нічого не взяли.
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожжя.

(Т. Шевченко, « Іржавець »)

Йдеться тут про перших українських політичних вигнанців після поразки гетьмана Мазепи і кошового Гордієнка в 1709 році. Перед навалою « воевод — Петрових собак » вони все покинули — взяли з собою, за народним переказом, лише « похідні церкви » і весь час боролись за духовне освоєння шматка чужої землі.

Хоч дозволив хан на пісках
Новим кошем стати,
Та наказав запорожцям
Церкву будувати.

Що це — сентиментальна віра святоблिवих пустельників, що тільки й знають молитись? Чи це прапор, яким козаки виражали своє людське і національне ество?

Люди, хоч трохи обізнані з історією України, знають про багатозначність цього феномену.

Ці очайдушні герої не боялися смерти і вважали за честь загинути в бою. Вони не боялися самого пекла, і їх не лякали пекельні тортури вже на землі. Отже, їхня віра не могла бути породженням рабського страху перед карою бога-деспота (небесного варіанту самодержавного царя). Це була релігія Вільних Людей. Бог їхній був Богом Волі, Правди і Любови. Покинувши все, вони взяли з собою свого Бога — свій Собор, який вони будували всечасно, завжди і в усьому. Кожен з них виражав у ньому *Людину як найкращу частку себе*, як свій народ і волю до боротьби за рідний край.

Вони вибудовували свій Собор — як естафету духа, як найвищу вежу, що має сторожувати безпереривність духа — голос предків і заповіт нащадкам, які не мають права зректися і запродались чужим богам, не сміють опуститися нижче вираженого в Соборі ідеалу Людини.

Цей заповітний голос роду носить в повітрі для кожного покоління, бо кожне покоління мусить піднятися настільки, щоб почути цей голос. Воно має передати естафету, вибудувати свій найвищий Собор — в цьому його велика дума, велике покликання.

Коли воно не підноситься до розуміння цієї «золотої нитки історії» і до того перегуку минулого з майбутнім — воно втрачає свою духовність і жалюгідно деградує, не залишаючи тривкого сліду навіть у пам'яті ді-

тей (хіба згадують когось за те, що добре їв, одягався, заради цього працював — і прагнув ще краще?). Таке покоління не виконує своєї історичної місії. Розуміється, йому нічого й передати для майбутнього : матеріальні цінності, навіть коли б вони були, такі нетривкі і так моментально тануть, як батьківська спадщина в руках блудного сина.

Коли поникнуть голови переможених і сили їхні кануть у працю на хліб насущний, то на озлиднілому ґрунті завжди виростають поодинокі високі постаті як голос самозбереження народу, що мусить висунути свою естафету в особі подвижника, який швидко згоряє за всіх, як згоріли у нас тисячі безіменних, з забутими іменами і з великими іменами. Вони були голосом не тих своїх сучасників, що приносили жертву Ваалу і не тих, що гнулились безсловесно — вони виражали те, що проноситься над головами недолугих сучасників як відлуння голосу великих прадідів. « Мов окаянні на розпутьях велелюдних », як вигнаний демагогами Мойсей, як речниця трагічної правди Кассандра, вони волають голосом вопіючого в пустині і заохочують сучасників : « Хоч би вухам глухим до німої гори говори! » (Франко). Вони пронесли для нас вічно живий смисл минулого...

Була в козацькому Соборі, вибудованому в трагічний час прощання зі зброєю, горда пам'ять про своє ім'я і свою гідність. Був скарб покоління, які не вигибають цілком, а залишають свою кращу нетлінну частку дітям, гідним цієї спадщини.

Що залишилося б для нас від їхнього зухвалого героїзму, коли б вони не склали пісні, не збудували храму? В Соборі вони вибудовували *найвищу міру своєї духовности і, тримаючись її, залишались собою*. І коли ми, не розуміючи цього, співаємо :

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине,

От де, люди, наша слава,
Слава України —

— значить ми нічого не розуміємо в цих словах.

Якщо вони, їхні ідеали, їхня слава і спадщина здрібніли в нащадках, то це не через тягар минулого часу і потреби нового часу. Все дрібніше і нікчемніше в миршавій і нікчемній душі — як « гасне все в душі невольничій у нас » (Л. Українка).

Але чи не тому душа нікчемніше, що в ній перестає жити духовна сила і велич предків? Нидіючи, вона метушливо починає шукати легкого замітника дідівської спадщини і зупиняється, звичайно, на сусідській гармошці...

Собори жевріють у народній традиції, у народній свідомості. І тому кожна Зачіплянка, обминаючи Лободу, жде таки свого Баглая. А Лобода ніяк не може дочекатися, щоб знизу підписали заяву про знесення Собору.

Правда, Шпачиха зреклася його, від коли доглянула у новенького попа ґаліфе під рясою. Так зрікаються хліба, на який сіла зелена муха. Може з відрази, що на нього й раніше сідали зелені мухи. А може, з впевненості, що цієї мухи зігнати несила.

Але хліба не зрікаються. Наш народ ще ніколи не жив без духовного, і вся його історія, хоч як мало нині нам відома вона — лягла в основу отих Франкових слів :

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху.

...Простувать духові шлях...

ОПОРИ ДУХУ

Основним сенсом роману Олеся Гончара є пошук опори духовности, пошук живих джерел людяности, розгадування народних традицій і святинь, за які тримається народ в розхитаному світі стандартизації, в прагненні зберегти своє ество, своє обличчя.

« Має людина в собі такий живчик — бажання робити добро, — міркує старий Ізот Іванович. Коли зробиш йому бодай маленьке добро — як стає на душі легко, чисто. Казали колись, що у людини на плечі, і на лівім, і на правім, сидить невидимий... товариш Дух, так його назвемо. Один сидить, підказує : роби добро, а другий у друге вухо нашіптує, підбиває на зло... Думаєте, зараз їх нема? У кожного в нас сидить на плечі, і на лівому, і на правому... До якого тільки дужче дослухався... »

Народна мудрість дає початок і кінець усім філософіям. І всі мудреці будували « цитаделю в людському серці », творили гімни, святині, поеми, собори, щоб *укріпити людину в доброму.*

« ...Біда тільки, коли задрімає товариш Дух... — міркує далі старий. — Ось, кажемо, більше сала та м'яса на душу. Це, звісно, добре — без цього не проживеш. Ну, а як стане по пуду сала на душу, як жиром її заллемо, то вже й щастя по вінця? Ніякого болю вона тоді не почуватиме, нічого їй більше не треба? »

До всього можна звикнути — і тоді здаватиметься, що треба ще тільки горілки...

Треба було Іванові Багласві відпочити від цих м'ясо-сальних плякатів і побувати в атмосфері первісних індійських племен, а потім — на сповіді у бездушного принципу, щоб збагнути ще одну велику істину про людей: « Не можна будувати життя на підозрах та недовір'ї, не можна жити на догмах ненависти. Живе в людях щось вище за це — потреба єдності, підтримки, братерства ».

В романі ставиться велика проблема Людини і духовного середовища, яке має зміцнювати, кристалізувати « щось вище » — людське начало та охороняти його від розпаду під впливом бездушних чинників.

Власне, вихідний принцип Маркса — « Треба так влаштувати світ, що нас оточує, щоб людина отримала гідні її враження, щоб вона звикла до справді людських взаємин, щоб вона почувала себе людиною ». Людині потрібно стійких сприятливих обставин, щоб зміцнити на шляху творення добра, прищепити вищі ідеали та імунітет проти дрібних матеріяльних спокус чи розтліваючих спокус свавільної натури.

В пошуках сутності людського ества Достоєвський знаходить в ньому втілену суперечність. Мовою судді, що навчав людину в образі обивателя Дмитра Карамазова, це звучало так : « ...Відчуття низости і падіння так само необхідне цим розгнuzданим, нестримним натурам, як і відчуття вищої шляхотности... Їм потрібна ця неприродна суміш постійно і безперервно. Дві безодні, дві безодні — в один і той самий момент. Тут береги сходяться, тут всі суперечності разом живуть » — « Ідеал содомський » і « Ідеал мадонни ».

Може, один з тих двійників тримає другого в ув'язненні? А може, роздвоєння — лише метод аналізу, і у Толстого він простіший : « Люди, як ріки : вода у всіх однакова. Кожна людина носить в собі початки всіх властивостей людських... »

Достоевський експериментально скаламутив ту во-
ду, збаламусував двійників, вирвавши у них стабілізу-
ючу опору моралі — ідею Бога і безсмертя душі. Відко-
ли Іван Карамазов возвістив принцип « якщо Бога нема
все дозволено » — захитався Дмитро Карамазов і ак-
тивізувався безпробудно темний Смердяков...

Коли Кант роздумував « Про співіснування принци-
пу доброго зі злим » або « Про первісне зло в людській
природі », то спирався на історичні факти. Передусім
вияви жорстокої сваволі людини ще в так званому
природному стані — у дикунів. Він покладався лише
на цивілізуючу роль поступу, який стимулюватиме її
до боротьби з собою проти спокус і вестиме до удоско-
налення. Бо людина « впадає в зло тільки через спо-
кису, отже, вона зіпсута не в основі..., а як здатна ще до
удосконалення... »

Навряд чи в цій істині можна сумніватися тому,
« хто жив і думав ».

Всі мислителі покладалися на добру волю люди-
ни, а всі великі політичні діячі думали про вироблен-
ня мудрих і твердих законів, про будову великих свя-
тень, про вироблення в людині святого, через яке вона
не зможе переступити. Всі знаходили один і той же
вихід: вироблення інституцій, які зміцнюють добру
волю людини.

Хай великий ідеаліст Кант не вірив у революційне
удосконалення умов для людини — революція все ж
таки покликана усунути зігнилі й фіктивні підпори,
хисткі і потоптані закони, усунути здичавілих від сва-
волі й безвідповідальности людей, нагромадження
кривд і беззаконня — для того щоб збудувати справжні
міцні опори для відродження людини — для прищеп-
лення їй ідеалів добра і справедливости, для полег-
шення вибору її свободної волі.

Коли вже під час революції Ленін писав про збе-
реження пам'ятників і про засвоєння всіх тих культур-
них багатств, які виробило людство протягом своєї істо-

рії, то йшлося, очевидно, передусім про відтворення духу збереження і творчости, а також про врятування випробуваних опор, на яких тримаються вищі спонукання та духовні потреби людини.

Від самого початку, вже в революцію, йшлося про відтворення нових умов, нових законів для виховання нової людини, яка приходить на зміну рабам, пристосуванцям і слугам. Ось чому було проголошено (не тимчасово, а назавжди) *гласність* (всупереч старорежимній повсюдній таємності і секретності) і *демократичні свободи* (всупереч старорежимному «повелеванню»), *демократичні права* (влада Рад всупереч самовладності й регламентації всього життя зверху).

Вільна людина мала створити громадську думку, а громадська думка трудящих мала визначити дії уряду. Бо тільки громадська думка, народна совість, честь, правда, порядність, народна слава і народний осуд могли замінити, перейняти на себе функції старих інституцій релігії та моралі. Перед народом — як перед Богом. Громадська думка мислилась верховною інстанцією і законодавцем Республіки Рад. Члени уряду не мають жодних привілеїв перед народом і жодних власних кастових інтересів — крім обов'язків виконання волі народу, визначеної громадською думкою.

Всі ці абеткові істини наводжу для того, щоб стало зрозуміло: м'яко назване «порушення лєнінських норм законности», сваволя «культу особи», «порушення прав трудящих» при збереженні революційної фрази було по-суті найбільшою контрреволюцією і антирадянським поворотом до деспотизму на старорежимний лад.

Було це найбільшим злочином Сталіна перед людиною і перед народом, бо «порушенням законности» знищено опору громадської думки, опору совісти, опору гідности і незалежности особи. Розкладалася *людська порядність*, на якій тримається цивілізоване суспільство.

Відколи людина перестала дбати, що про неї поду-

мають порядні люди, і стала запобігати прихильності у відповідних органів, які не керувались законом, а секретними вказівками, відколи людина стала боятися відстоювати правду і почала ницо вгадувати, як їй вигідніше зіграти на кон'юнктурі, відколи людина перестала самостійно думати про долю країни, про долю ближнього, про чистоту сумління — і цілком поклалася на начальство та стала пристосовуватися до його слабостей — громадянські чесноти стали відходити на задній план і поступатися перед тваринним інстинктом самозбереження.

Так вона забувала споконвічну істину, сформульовану ще в Ювенала : « Знай, що найбільша ганьба — це воліти безчестя, ніж смерть ».

Не нам звинувачувати дідів і батьків : багато з них волило смерть, ніж безчестя. Багато робило все, що могло, щоб зберегти не тільки себе, а й принципи справедливості. Але загальна тенденція була така, що виживав пристосуванець, який демонстрував пильність щодо ближнього і на ходу орієнтувався, як виїхати коштом ближнього. В суспільстві відбувався штучний добір за найгіршою ознакою.

Нестійка людська субстанція — споконвічно вона тримається на моральному законодавстві людей високопорядних і незалежних у своїй порядності.

Відколи її зім'ято, вироблявся тип людини безвідповідальної, байдужої, скон'юнктуреної, яка не стримує, а підтримує істерію, розпалювану зверху. У нас вона виробила навіть свою мову, з якої не скажеш, що дуже тримається рідного, але й не закинеш, що йде проти « національної форми », свою тактику, з якої не скажеш, чи вона рятує, чи топить...

Хай Сталіна кваліфікує історія, і не тут судити якою мірою його гіпнотизував месіянзм західного сусіда, що одверто « прийшов у цей світ не для того, щоб робити людей кращими, а для того, щоб скористатися з їхньої слабости ». Але покищо може бути правомір-

ною гіпотеза, що він при негативних рисах характеру на найвідповідальнішій посаді залишився невірним семінаристом, який не боїться розкладаючої сили безмежної влади, бо не розуміє, що значить прецедент порушення справедливості і закону зверху і в якій геометричній прогресії він множить, опускаючись униз. Із його характером він і не міг розуміти, що найвища влада — це *влада на сторожі законів*, а надужиття владою — це знецінення законів, які й без цього в країні споконвічного беззаконня швидко формалізуються, а то й просто забуваються. Безмежна влада псує безмежно — і всіх навколо, і владу, бо він іде на те, щоб зруйнувати особу в прагненні її підкорити. Одне слово — коли його позолочені пам'ятники рухнули й канули в небуття, не було ні законів, ні людей, які б послужили опорою його авторитетові. Так було споконвічно з тими, хто дбав про владу більше, ніж про людину.

Нова релігія, « не відбулася ». Люди побачили неспроможність нового бога, що розклався від непомірних жертв :

Он был хитрее и злее
Того, иного, другого
Под именем Иегова,
Которого он низринул,
Извел, пережег на уголь,
А после из бездны вынул
И дал ему стол и угол.

(Борис Слуцкий. « Лит. газета », 1963).

Та за роки служіння йому відбулась деморалізація. « Велике філософське вчення » звалось до четвертої глави « Короткого курсу » — до цього лікнепівського прагматичного екстрату « з діямату », який просто треба було сповідувати. Але для виробленого типу людини, для безвірного служителя культу і та філософія була

цивеликою, а головне — зайвою. Йому цілком досить було заклинання самим іменем « великого вчителя ».

Богом став Плян, Плян, Плян. І винагорода — тони, мільйони тонн чавуну, сталі, сала, м'яса — на душу населення...

Ми переконалися, що скочуватися надзвичайно легко : треба лише усунути справді живих і перефарбувати пам'ятники високих світильників духу, що служать вічним покликом, докором і нагадуванням.

Ми котимося до чуттєвого, фізіологічного матеріалізму під текучку місячних і річних виробничих плянів, під шумок з репродуктора, під сите чавкання і заколиуючі розмови про футбол, балет і космос.

Ми котимося до ідеології мухи-одноденки. Цілі десятиріччя у нас згортаються позавчорашні газети як ідейно застарілі і скидаються з п'єдесталів позавчорашні боги. А для того, щоб зберегти сьогоднішній спокій — скільки розставлено вогнегасників, нівеляторів і наглядачів-професіоналів зі старим девізом на мідному лобі : « дабы ничего не было »! І там, де вони пройдуть, минуле стає неіснуючим, майбутнє — недійсним, а сучасне — це вони!

Тисячолітні зусилля найкращих і найшляхетніших з людського роду пішли на те, щоб культивувати в людських грудях енергію людського духу —

Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю...

Бо тільки енергія духу, отой невгамований Франків « Вічний революціонер » виражає справжнє ество людини і творить неперехідний смисл життя поколінь, об'єднаний їхніми найбільшими вершинами. Безслідно розпливаються достатки — кожне покоління заробляє само на себе; але часом через тисячі літ виринають духовні надбання старих цивілізацій, що загинули в добу занепаду Духу, через перервність духу в якихось по-

коліннях, на якійсь ланці, що опустилася нижче історичного покликання*.

Всією історією наші предки виробляли хребет народу — для того, щоб ми в онтогенезі повторили філогенезу — за елементарним законом природи. Щоб кожен з нас мав той хребет. А щоб його виробити, кожен мусить пережити, перестраждати етапи становлення нації.

Ось чому люди інстинктивно хапаються за найменші щаблі духовного підвищення і прагнуть відкриття своєї історії. Нині вони ні за що мають тих, що безвідповідально, з недоумкуватою сміливістю переступають через народні звичаї, традиції, святині, бо знають, що недоумок при цьому нічого не має за душею. Нині вони хитають головами на тих « висуванців », що в новій релігії атеїзму приносять жертви дешевим богохульством, населяючи старі храми звірячими чучелами, щоб потім самим стати чучелами та додатком до комбікорму.

Але що робити з новими жертвами деморалізації, з породженими духовною дистрофією молодиками, які нахабнувато зверхньо посміхаються над тим, чого не розуміють, і глузують із власної матері? Коли захитуються ґрунт під ногами, мимоволі шукаєш певної точки

---

*) « Звикнувши зносити всяке ярмо, народи врешті решт самі шукають його і доходять до втрати будь-якої самостійності і енергії. Вони стають тоді порожньою тінню, пасивними автоматами, без волі, без опору і без сили. Ось тоді людина вимушена десь збоку шукати пружин, яких їй не вистачає. Завдяки зростаючій індіферентності й безсиллю громадян, роля урядів неодмінно має весь час збільшуватись. Уряди мимоволі мусять заволодіти духом ініціативи, заповзятливости і керівництва, оскільки всього цього нема в осіб приватних; вони мусять все організувати, всім керувати, все надихати, і держава врешті решт стає всемогутнім провидінням. Проте досвід вчить, що влада таких богів ніколи не буває ні надто тривкою, ні надто сильною ».

Цю вічну сторінку Густав Лебон написав під кінець минулого сторіччя для того, щоб спадкоємці історії вносили в неї корективи і брали уроки.

опори і хапаєшся за сторінку літопису, за козацькі реліквії, за собори минулого — як загублену тайну духовного оціління; бо мали ж вони таку чудодійну силу, яка виробляла людей в лицарів.

КОЛИ ПОЧИНАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ

Якщо про духовний розвиток людини можна судити по тому, як вона осмислює своє життя, то, очевидно, так само про народ можна судити по тому, як він пам'ятає і розуміє своє минуле. Втративши незалежність і волю, наші прадіди все ж таки берегли в монастирях літописи Київський, Галицько-Волинський, а в добу Руїни здобулись на літописи Величка, Самовидця, Грабянки, потім — історію Русів, на історичні пісні і думи, бо не могла затертись і загинути для нащадків наша велика драма. А тим часом, коли вигашувалась в народі пам'ять про останні акти цієї драми — Коліївщину і зруйнування Січі — в могильній тиші здавалося, що вона загинула.

Благодатний « південь Росії » одержав нову історичну концепцію :

Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу.
Та полякам...

(Шевченко)

Малоросія — голодна й обідрана — славиться, як житниця імперії і як найгостинніший край, який все оддає, не пручаючись і не рахуючи, передусім — свої таланти, свою інтелігенцію. « А на Січі мудрий німець картопельку садить... » Тільки де-де сліпий кобзар

• тяжко-важко заспіває, як Січ руйнували » або про Богдана.

— Я вам дам Богдана, мошенники, дармоеды. І песню сложили про такого ж мошенника...

— Оце так, — хтось гукне, — і злодіїв не було, а батька вкрадено!

— Т-с-с!

Відколи на Україні « байстрики Скатерини сарапою сіли » — минуле було оголошене недійсним. Але минуле не зникає. Героїчно пролита кров не зникає. Вона трансформується в нову форму духовної енергії, породжує людину, яка має його виспівати. Минуле воскресає і розцвітає в геніїві.

« Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклен, уже багато віків замкнений на багатозамків, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисно заораною і засіяною, щоб приховати від нащадків навіть пам'ять про місце, де знаходиться підземна порожнеча ». (М. Костомаров).

Туди ввійшов зі своїм вогнем наш Прометей і пробудив до життя козацький світ, заворожений лихими відьмами.

Шеф жандармів Орлов повідомляє військового міністра « совершенно секретно » :

« Шевченко сочинял на малороссийском языке стихи, в которых то выражал плач о мнимых бедствиях Украины, то описывал славу гетманских времен и прежнюю вольницу козачества, присоединяя к тому многие возмутительные мысли, то изливал клеветы и желч даже на особы, к которым обязан бы питать чувство благоговейнейшего уважения » *).

---

*) Шевченко складав верші малоросійською мовою, у яких то висловлював плач про уявні нещастя України, то описував славу часів гетьманщини й колишні вольності козаччини, приєднуючи до цього обурливі думки, то виливаючи наклепи і жовч навіть на постаті, до яких був би зобов'язаний плекати почуття найпобожнішої поваги.

Виходить, — « клеветы на особы » — остання справа. Головне все ж таки — це « виражал плач » і « опи-сывал славу »...

Дорого він заплатив за ту славу — за « ідеалізацію минулого »...

Але від того часу воно почало оживати в народі і погрожувало породженням нового типу інтелігента, який замість « отечественної » історії вбиратиме в себе українську.

Крізь усі заборони, гласний і негласний нагляд, він виріс, виросла в ньому наша історія — і вже ніхто, крім попів, і не думав проклинати Мазепу за те, що він волів союзником дальнього європейця і лицаря Карла XII, ніж ближнього варвара Петра I...

А після революції, коли перед народом розкрилися всі « совершенно секретно », зростання письменности та культури віщувало повернення всьому українському народові його історії, його власного, незапози-ченого духовного світу.

Та в 30-ті роки знову злодіїв не було, а батька вкрадено.

Виходили один за одним безбарвні курси історії України, але тут же виявлялись « порочними » і « націоналістичними ». Треба було бути дуже одважним і дуже впертим, щоб не зрозуміти, що то сам предмет « порочний ».

— Мое діло теляче : наївся та й у хлів, — почулося знизу.

— Наше діло півняче : проспівав, а там хоч не розвидняйся! — відгукнувся новий тип ученого, поклавши на стіл двотомову « Історію УРСР ».

Отже, не будемо тут дивуватися, що багато наших співвітчизників, дипломованих і атестованих, не знає історії України і не цікавиться нею. Бо що з неї? На загальному фоні той, хто цікавиться історією України, і досі викликає підозру не тільки у чиновників, а навіть у кандидатів історичних наук.

На тлі такого духовного озлиденіння стало можливим ввести в шкільні програми та підручники пункт про благотворний вплив російської культури на українську після «воз'єднання» і покласти його в основу догмату про провінційно-наслідувальний характер української культури. Дарма, що в БСЭ чи будь-якій книжці ранішого видання можна прочитати, як з України забрано в Росію інтелігенцію, не лише художників і поетів, але часто і вчителів грамоти, що Петро I прорубав вікно у Європу, наглухо забивши двері, що вели з Європи на Україну через Польщу. Дарма, що в будь-якій бібліотеці можна прочитати тези В. І. Леніна, використані в промові Г. І. Петровського на засіданні IV Державної Думи 20. 5. 1913 :

« Дослідження 1652 року архидиякона Павла Алепського про грамотність на Україні говорять, що майже всі домашні і не тільки чоловічий персонал, а й жінки та дочки, вміють читати. Переписи 1740 року і 1748 року говорять, що в семи полках Гетьманщини, Полтавської і Чернігівської губерній на 1094 села припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Одна школа припадала на 746 душ. У 1804 році було видано указ про заборону вчитися на українській мові. Результати національного гніту позначилися далі. Перепис 1867 року показав, що найбільш малограмотний народ у Росії — українці — вони на найнижчому ступені... В той же час за 9 років зібрано доходу з України 3.500.000, а вернулися на різні видатки 1.760.000 карб. » (Г. Петровський « З революційного минулого », 1958, стор. 79).

Дарма, що в будь-якій книгарні можна купити за знижену ціну книгу Герцена, де написано : « Дикая и воинственная, но республиканская и демократическая независимость Украины продержалась целые века до Петра I. Украинцы, беспреславно мучимые поляками, турками и москалями, втянутые в бесконечную войну с крымскими татарами, никогда не падали. Малая Рос-

сия, добровольно присоединившись к Великой, выговорила себе значительные права. Царь Алексей поклялся их соблюдать. Петр I, под предлогом измены Мазепы, оставил лишь одну тень от этих привилегий, а Елисавета и Екатерина ввели в ней крепостное право. Бедная страна протестовала но как могла она воспротивиться роковой лавине, которая катилась с севера до Черного моря и покрывала все, что носило русское имя, одним и тем же саваном одного и того же ледящего порабощения... ..Столетие крепостной зависимости не могло стереть всего, что было независимого и поэтического у этого славного народа. У него больше индивидуального развития, больше местной окраски, чем у нас; у нас злочастный мундир безразлично покрывает всю народную жизнь. Наш народ не знает своей истории, тогда как у каждой деревни на Украине есть своя легенда. Русский народ только и помнит, что о Пугачеве да о 1812 годе » *).

Все це дарма. Факти? У нас є кому організувати «нові факти», і будуть присягатися платні сліпці, що своїми очима бачили.

---

*) Из статьи «Литература и общественная мысль после 14 декабря 1825 г.»

Дика й войовнича, але республіканська й демократична незалежність України втрималась цілі століття до Петра I. Українці, неславно мучені поляками, турками й москалями, втягнені в безкінченну війну з кримськими татарами, ніколи не падали. Мала Росія, добровільно приєднавшись до Великої, виторгувала собі значні права. Цар Олексій присягнув ці права зберігати. Петро I, покликаючись на зраду Мазепи, залишив лише тінь цих привілеїв, а Елисавета й Катерина завели панщину. Бідна країна протестувала, але не могла протиставитись фатальній лавині, що котилась з півночі до Чорного моря і покривала все, що звалось руським, однаковою пеленою заморожуючого поневолення... Століття кріпацької залежності не могли стерти усе незалежне й поетичне, що було в цьому славному народі. У нього більше індивідуальної розвинености, більше місцевого забарвлення, як у нас; у нас злочасний мундир байдуже покриває усе народне життя. Наш нарід не знає своєї історії, а в той же час кожне село в Україні має свою легенду. Російський нарід тільки й знає, що Пугачова та 1812 рік.

Тепер у нас пройшла кампанія за створення історії міст і сіл України — на узвичаєному нині методологічному рівні.

Бо що таке писати історію в народному розумінні? Це передусім прийняти найвищу присягу вірності фактам та істині, правдиво писати про всі видатні події та всіх видатних людей — з пісні слова не викинеш! — про все, що зберегла народна пам'ять — крізь голод 1933 року, крізь чуму 1937, крізь вогонь 1941-1945 років.

Мало в нас збереглося тієї пам'яті, мало вціліло історичних книг, а ще менше тих, що цінили і збирали книги, мало пам'ятників минулого. Тільки церкви, — якщо збереглися, собори, в яких увічнив себе дух наших предків, тайнопис їхньої естафети в майбутнє; багато сплило з водою так, що й пісні не осталося. На віками плюндрованої землі — скільки тут могло пропасти безслідно талантів, творів, старовинних рукописів, скільки разів горіли київські бібліотеки — може тільки соборам пощастило витримати пробу вогнем. У них же зберігалися й книги, рукописи, ікони та інші культурні цінності. І не випадково під час руйнування старої церкви у «Соборі» О. Гончара школярі «знаходили з-поміж сміття та мотлоху висушені уламки березової кори з химерними на ній письменами... Так і зосталося не розшифрованим, що там було написано давніми писарями чи самими майстрами, що вміли будувати без єдиного цвяха... »

Ударом сокири по нерозшифрованих письменах закладено початок найновішої історіософії.

Одному моему знайомому доручили написати історію села. Люди йому розповіли, що в їхньому селі бував Шевченко, були знамениті майстри, кобзарі, цікаві діди-пасічники. Написав, приніс, і йому сказали: «Все це добре, але цього не треба; ви напишіть історію головне від 1953 року». Він не став мудрувати від лукавого, збирав папери, документи — і сотворив. Приніс

вже в 1964 році і отримав остаточну вказівку : « Все це не так важливо : ви зверніть увагу переважно на революцію, але особливо на історію села від 1963 року — бо це ж головне ».

Звичайно, головне... Буває, маленький « нестор » навіть висунеться на тому, що напише історію колгоспу від його сучасного голови — коли збудовано корівник, свинарник, коли який плян перевиконано, коли в газеті згадувалося, і все це справді історія. Але дуже хистка методологічно : якщо писати про корівник, то чому не писати про корову, особливо, коли вона рекордистка, а коли писати про корову, то чому не згадати доярки і не назвати на ймення пастуха?

Хитра то справа — колгоспний літопис... Корова тільки творить молоко, свиня — тільки сало... А з історії залишається все ж таки наче б нічого не значуща фраза бригадира : « На виставку Княгиню готуватимем. Як добуду кормів, окремо її поставимо, умови створимо, в Москву Княгиня твоя поїде! І ти з нею, Єлько! »

Нині кожен з нас може знову вільно вирішувати, коли почалася історія. Чи від найдавнішої дати, яку зберегла твоя пам'ять? Чи від революції? Чи від події, що особисто вразила тебе? Чи від власної дати народження? Чи, може, від початку просування вгору по службовій драбині?

Від того залежить, хто ти і якою мірою можеш вважатись часткою народного цілого.

Ось ми знову повертаємось обличчям до своєї історії — бо голова велика, та дуже дика... Потроху відкриваємо великі імена, пам'ятники, події — « за цим саме ми й зголодніли ». Але чи « правильно » повертаємось, про це нам скажуть наші чарівні директивні педагоги. « З деяких пір, — пише новенький академік О. Мазуркевич, — окремі надто запопадливі ревнителі старовини взяли собі за моду огульно вихваляти « свою », « рідну », « національну минувшину » (« Радянська освіта » за 18. 5. 1968 р.).

Коли вже О. Мазуркевич бере ці « слова з негативним відтінком » у лапки, то це вже багатозначно. Наш навчений вчитель одразу здогадається, що такий тепер курс — брати запопадливих « ревнителів старовини » і « своє, рідне » — покищо — в лапки...

При цьому поштивий академік хоче опертись навіть на П. Грабовського. Він силкується зліпити з його цитат найсучаснішу « істину незаперечну », тобто концепцію приниження та огидження козацької історії — замість того, щоб показати, як цей подвижник прагнув не скритикувати « своє рідне », а активізувати, актуалізувати його для « рятування нашої народности через ужиття здобутків загальнолюдського поступу ».

І це говорить « педагог » про цього хворого на ностальгію апостола, який у сні і наяву марив своїм рідним та дбав про « вироблення народно-української свідомости ». Про того Грабовського, який переступив через усіх колишніх і майбутніх Мазуркевичів, заявивши : « Націоналізм — конечна умова поступу вселюдського; від загибелі нації терпить не тільки вона сама, а вселюдськість взагалі »...

Обстрілюючи « Собор » О. Гончара, академік одважно буде словесне риштовання над « християнською козацькою республікою », яку « перо Маркса зафіксувало » (вже начебто й не сам Маркс!) і вчено натякає, що « праці, якими користувався Маркс, в деяких місцях застарілі » і мають « ряд фактичних помилок »...

Тут неважно здогадатись, що застарів і сам Маркс перед « істиною незаперечною » наших найсучасніших академіків, і нині він би геть розгубився перед такою воістину лободівською конструкцією риштовання : « Це й усе, що знаходимо в тих « хронологічних виписках » Маркса... ».

А тим часом не треба бути академіком, щоб знати : це не « усе », що « перо Маркса зафіксувало » на цю тему... Потім, кому не ясно, що Маркс навіть у « помилкових » матеріялах краще схоплював істину, ніж

Лобода в безпомильних, бо він мав вироблене чуття істини і потребу в істині.

Та що нам все-таки робити з « цим усім », на що О. Мазуркевич кидає тінь і запевняє, що тут нема « ніякої ідеалізації козацької республіки »? Ідеалізації немає, т. Мазуркевич, але козацька республіка — є чи нема??

Це вам потрібна ідеалізація — для вчених спростувань, а нам треба визнання або заперечення того факту, що в оточенні лютих і темних режимів самодержавного султанського та пихатого пансько-шляхетського — жила « християнська козацька республіка ». Жила без царів і королів, з виборним гетьманом і кошовим, і гідно боролася за славу і волю з наймогутнішими державами свого часу.

Просто по-синівському ми можемо нею пишатись і по-людському дати об'єктивну картину власної історії. І вихвалання — це від почуття неповноцінності. Так само як осуджування — від почуття власної нікчемності.

З щемом сердечним застерігає нас від « захоплення минулим » М. Шамота (« Рад. Україна » за 16. 5. 1968 р.) : « Окрім пісень, походів і перемог чула Україна плач полонянок, бачила сльози вдів і сиріт ».

Чула — ой чула! І в старовину, і в війну за нашої пам'яті — вже після того, як ми « виграли бій з минулим »!

Виявляється, зворотний бік має не лише козацьке минуле, яким не слід дуже захоплюватись, але й наше недавнє минуле — революція, громадянська війна, вітчизняна війна — в якому нині рекомендується бачити лише героїзм і перемогу, а « сльози вдів і сиріт » списуються як накладні витрати переможної ходи.

Чи варто вже так М. Шамоті переживати за тих « калік », « хто не вміє бачити в минулому горя, сліз, нещастя мільйонів »? Для заспокоєння його можна навіть додати : були в минулому і криваві палі, і шибениці, і гаки для ребер, і мідні бики, і походи, з яких не

поверталосся й половини, і криваві битви одна за одною — а вони все йшли та йшли в ім'я своєї волі — за віру предків! От де були люди! Їх так просто не розкладеш на сльози, біль і втрати — вони творили святе в духовності і добровільно згоряли на жертovníку, де має вибудуватися новий храм.

« Чорною жалобою ряс покривались буйно-червоні шаравари лицарів Запорозжя... Та ти ж наші шанці підступом забрала, і прапори, і печатку військову, а ми ж — хоч веди нас на сугасти рубати! — натомість собор святий вибудуем, дух свій у небо пошлем і він у віках стоятиме... »

І ось нині йдеться про встановлення ціни каменів у цьому соборі, а про збудження в цьому храмі синівських почуттів! Йдеться нині про голосне та правдиве слово, гідне їхньої історії.

Бо чим хибує « істина незаперечна », виготовлена, колективами докторів та академіків? Передусім — неспоживністю. Скидається на те, що при виготовленні її вчені не мали на увазі не тільки скромної відносної людської істини, але навіть самого читача. В писанні своїм вони наче доводили свою незаперечну правильність на найвищій ступінь...

Тому-то вона хибує на брак чисто людських прикмет — « щоб до душі душею промовляти ». Служняно конспектуючи, читачі її просто не споживають, а тільки під тиском обставин тимчасово — до екзамену — тримають, обмінюють на оцінку і одразу ж кидають за непридатністю до життя : ні студить, ні гріє...

Педагогічним наукам до цього, звичайно, діла нема. Вони своє півняче діло зробили так, що комар носа не підточить. А що люди без справжнього знання історії, літератури і культури приречені нервово ковтати все, що вітер приносить — то це вже справа іншого відомства — державної безпеки. Хай уже вони лікують людей без ідеалу — « отих безкрилих », і отих, що « вимагають як стипендії : щастя дайте! », і тих, що мають

довір'я і навіть « нездоровий інтерес » до старих видань та « самвидаву ».

Нині творці « істин незаперечних » відвернули ціле покоління від свого рідного і повернули до літератури іноземної.

Наша молодь в основній масі не знає історії, культури, навіть мови свого народу, і часто не вірить, що українською мовою можна знайти щось вартісне в книжковому потоці збелетризованої буденщини та дешевого гумору.

Ідеалізацію минулого, що взагалі з'являється як перша психологічна реакція на ґрунті неґації минулого, ми вже пережили сто років тому. Нині нам треба було б мати знання свого минулого... Але так само, як і тоді, нас заїдає брак самосвідомости, самоповаги та елементарного виховання національної гідности.

І ось ми, з усім арсеналом дистильованої книжкової продукції, стоїмо перед проблемою : як знову повернути молодь до почуття батьківщини, як пробудити в ній духовне життя на рідному ґрунті.

Наші вчені педагоги, звісно, не думають над тим, на якому ґрунті з'явився той факт, що « учні-старшоклясики старовинну свою гуцульську церковцю на дрова ламали. А вчитель їхній — вчитель наставник! — роботою керував... » Факт настільки ганебний і неймовірно злочинний, передусім з боку морального й педагогічного, що найкраще було б його від сорому замовчати. Але від цього він не перестав би існувати. І не заглохли б посіяні в душі цих учнів зерна...

А чим цей вчитель та його наставники зараз займаються? Може ми « і зараз самі сіємо байдужих — плодимо жорстоких... самі плекаємо руйнача! » Думаєте, він перевиховався після організації товариств охорони пам'яток старовини?

Що ж до ідеалізації народу в минулому та теперішньому, то за нею ховається в кращому разі поверховий дитячий романтизм (який виліковується знан-

ним) або зачерствіла байдужість (яка вже нічим не ви-
ліконується).

І коли якийсь круглий чоловік методично говорить
суперлятиви про мій прекрасний, великий, вільний,
цисливий, культурний і заможний народ — то згаду-
ється обережність тверезого Гребінчиного вола :

Коли до мене ти чоломкатись ідеш —
Чогось мене морозить стане.

Мені згадується старе Олесеве :

О, правда! Мій народ смішний безкрас...
Сліпий, горбатий і чудний,
Він старцем з лірою блукас —
І навіть, — хто він, — він не знає —
Такий... безпам'ятний такий!

Мені думається, що зі своєї героїчної епопеї він зу-
мів зберегти лише душу пісень і загадку переказів. За
пінстоліття, коли населення планети доскочило чоти-
рьох мільярдів, його стало менше, ніж було. Він знеси-
лено встав після 1914-1921 років, ледве живий підвівся
після 1933, посічений і порубаний ожив після 1945, а
нині його організм такий, що не забезпечує приросту...
І страшенно, безбожно п'є... Посміхається над собою і
промовляє до чарки : « самогоне, самогоне, хто тебе те-
пер не гоне? »

Віками він очайдушно відстоював і плекав свою
мову, він її й нині відстоює. Але й за неї лячно стає,
коли міністер освіти переможно звітує, що « Україна
одна з перших республік практично здійснила восьми-
річний всеобуч », а молодий хлопець з армії пише Єль-
ці листа : « Січас служить якось непривично, трудно
звикать, що тобою командують та все привикнеця,
пайка хватає, наїдаюся повністю ».

Тут його і мова, і свідомість, і культура — і вся
ідеологія. Либонь, коли б нині з'явився твір, який точ-
но, без фільтрів відтворив мову різних верств україн-

ського населення, можна було б за час його читання по-сивіти!

І страшно стає за ту молоду українську інтелігенцію, яка в умовах нинішнього « українського » міста кращі свої сили мусить витрачати на відстоювання власного національного обличчя — замість змагатися на передньому краї життя планети за освоєння нової істини нового часу. Людина не встигає осмислювати фактів і подій — нині на засвоєння інформації в одній лише галузі не вистачає життя! Це одна з причин того, що позбавлена здорового національного виховання, нинішня українська технічна інтелігенція в основній масі не знає, що вона українська інтелігенція, мозок української нації, і « соборна лексика » Миколи Баглая — їй справді-таки надто « важкий текст ».

Наша історія і взагалі людська історія для неї ще не перекладена на логаритми. Для неї навіть її власний образ неосмислений хоча б настільки, щоб його можна змодельовати і таким чином перевірити надійність функціонування в межах логіки. Вже зовсім не кажу, що в основі її логіки лежить звичайнісінький « наївний реалізм », який приймає звичне і видиме за дійсне, і ніщо не відкриває нашому сучасному технократові щілини в духовний світ.

І не хочеться його звинувачувати за брак сил і характеру, за те, що в світі детермінізму він не може піднятися до « свободної волі », але не може й не закинути: загіпнотизований новими термінами, він втішився, що його структуру і саму істину визначає інформація, і забув, що ці нові терміни нічого не змінюють в старій історії: « Моя хата скраю ».

Але ось що говорить справжній сучасний вчений у старих термінах:

« Свобода вибору у нас є. Може, краще сказати, не є, а з'являється. З'являється, коли це стає необхідним. В такий момент людина виконує свій людський обов'язок » (акад. Н. Конрад).

А старовинна пісня Єльчиним голосом вічної юності нагадує старі загадки :

А що росте без коріння?
А що сходить без насіння?
А що грає — голос має?
А що плаче — сліз не має?

...Як вгадаєш — твоя буду, не вгадаєш — чужа буду...

Камінь росте без коріння...
Сонце сходить без насіння...
Скрипка грає — голос має...
Серце плаче — сліз не має...

Камінь росте без коріння — тільки камінь! А сонце все ж таки сходить — і без насіння...

МИКОЛА БАГЛАЙ

— Коли не ми, то — хто?

Студент Микола Баглай — не виписаний герой з позитивними рисами. Для роману «Собор» потрібен був герой, який виражає пробудження сучасної молоді до духовного життя, її прагнення самостійно мислити і самостійно шукати на рідному народному ґрунті духовних цінностей. Очевидно, десь на такому рівні знань та ентузіязму і є середній з-поміж духовно-активного студентства. Він уже настільки порядний що не хоче зближуватися з Лободою і шукати з ним спільної мови. Він уже настільки розумний, що уміє власними очима бачити красу собору і вгадувати її історичний смисл. І він уже настільки одважний, що сміє думати і не тільки критикувати, але й утверджувати своє — проти лободівської течії.

Його колега у вільному полі бунтує проти голодного пайка дешевих заміників культури : « Хочеш, щоб відкривав на кожному розі вареничні, де, до речі, вареників нема? Може, комусь я потрібен тільки декоративний, але я не хочу бути декоративним! Сидячи на горохові, ухитрятися все ж пекти білі короваї на хліб-сіль? Це те, що я мушу брати з собою в життєву дорогу? Ні, красно дякую за такі набутки. До пояса кланяюсь, чи як пак це там ритуал велить : доземний уклін! Коли чую по радіо, мене нудить від цих « уклонів », розумієш? »

Характерний для нашої сучасної молоді духовний голод від пересиченості сурогатами... Але Микола Баглай уже йде далі за зневірених у всьому «технократів», дезорієнтованих потоком односторонньої інформації і зовсім не обізнаних у національній історії та культурі. Він уже зробив майже революційний крок — він, вирвавшись із полону дрімучої байдужості і бездушно-обивательської зневаги до всього українського, як провінційно-вареничного і віджилого, повернувся обличчям до народу: «Були не тільки формули дрімучого холопства, було інше, від чого беремо свій родовід... Матері у спадок нам передають не чванькуватість, не пиху і захланність, а почуття честі, гідності і волелюбства».

Баглай зовсім не в полоні етнографічного патріотизму і бездушних фраз самовихваляння типу «що ті римляни убогі, — чортзнаю, не Брути» — він шукає спадщини, усвідомивши: «Коли не ми, то хто? І як кожен шукач — марить, любить, ненавидить, спотикається в кучугурах «безхозної» спадщини віків.

Тому він вистраждав для себе відкриття і собору, і останнього запорізького характерника Яворницького, який «видобував з небуття самий дух козацької республіки, затопленої невігласами та вульгаризаторами...»

У глибині душі він догадується, що ми загубили татемницю не тільки колишніх тривких фарб і народних ліків від фізичної недуги... Всі сили Баглая покищо йдуть на те, щоб залишитися собою, встояти і супроти генія профанації та потьомкінських риптовань, і супроти безнадійно тверезого скептика Орлянченка Ромця, та й супроти сльоти — в образі тих, знудьгованих, невихованих і неосвічених, але дипломованих «вчителюк», у яких «вся цивілізація на кінчиках нігтів».

І коли він уже так твердо стоїть на ногах, що спроможний заявити: «Ні, товаришу браконьєр, не так це просто зараз. Потреба собору, потреба краси, так само, як і огида до руйнування, видно, завжди жевріла в тих

людях, будівничих за покликанням, тільки жевріла досі непомітно, жила в надрах душі десь глибоко і пригамовано... Коли набігає тінь, нависає загроза, починаєш розуміти, що є речі, без яких душа озлидніла б. Сьогодні люди помітили свій собор — то це вже характер, це вже подвиг віри й любови до народу. Бо без великої любови як розібратись у його складній душі? » Він створив велику спадщину — і він же породив руїників її...

Бували війни й військовії чвари :
Галагани і Киселі, і Кучубеї-Ногаї;
Було добра того чимало.

(Шевченко)

А з нього ж пішли і « людські шашелі » : оті галагани, які продались і продавали спадщину. З нього ж розплодився і браконьєр, і « земноводні плазуни кар'єризму ». То треба підвестись до того, щоб над їхніми головами побачити і полюбити дрімотного велетня-« будівничого за покликанням »... і повірити в нього.

Міцного роду Микола Баглай — з добрим природним розумом і великим духом, якого не зуміли вгасити навіть поводири в лабіринті його студентської науки. Ось в « Известиях » (ч. 136 за 1968 р.) виступає один з них — кандидат філологічних наук Н. Федь. У своїй статті « Достоїнство искусства » Федь скаржиться на « Собор » : « Чтобы одолеть его, приходится выполнять трудную, лишённую радости работу... скучные люди, почти нет действия » *). Отож не дивно, що після такого безраднісного читання йому здається, що Олесь Гончар просто протиставляє похмурому сучасному світле минуле — так, як це робили романтики початку дев'ят-

---

*) « Гідність мистецтва ». Щоб здолати його, доводиться провести трудну, позбавлену радости працю... нудні люди, майже немає дії.

надцятого століття! Над діалектичним взаємопроникненням минулого і сучасного кандидат філологічних наук не мусить задумуватися: це справа кандидатів філософічних наук. Але кандидат філософічних наук (завідуючий кафедри марксизму Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту) І. Мороз у Дніпропетровській «Зорі» раз і назавжди відмежував сучасне від минулого — і поклав на цій «діалектиці» свою резолюцію: «Наші революції вище соборів, вони не пройдеши». Так і написано: «не пройдеши», докинувши невдоволено: «Собор все собою подавляє».

А тим часом Н. Федь, схваливши в романі «картини южной природы», переказав статтю М. Шамоти і, нарешті, взявся за свою справу: він завдав нищівного удару студентові Баглаєві в сфері естетики: «Приведем здесь только его безапелляционное суждение об искусстве: «Искусство в наше время привлекает наиболее шляхетнейших (выбранных, людей высшей прослойки, элиты? *) — Н. Ф.»».

Н. Федь за програмою міг і «не проходити» слова «шляхетний», тому зупинився на тлумаченні, звичному для дореволюційних швейцарів. Цього слова не витлумачить йому жоден словник. Його треба перекласти на мову людських уявлень про душевну чистоту і просвітління людини, яка «по краплині видушує з себе» корисливого і продажного раба, по стеблині підносить до життя вищими інтересами і невідхильно культивує в собі органічну пошану до людини — незалежно від її походження, вірувань, її соціального чи матеріального становища. Вироблення шляхетності — це моральна революція в почуваннях і думках людини, яка по-лицарськи бере життя як відповідальність за всіх, а острів полишає для Санча Панси. Може, ця людська

---

*) Наведемо тут лише його безапелляційне міркування про мистецтво: «Мистецтво в наші часи приманує лише найшляхетніших (вibrаних, людей вищого прошарку, еліти? — Н. Ф.)».

шляхетність — єдине, що примушує нас вірити у високе ім'я людини та в її покликання?

Молодому Баглаєві, можливо, заїмпонувало це питання в концепції Канта чи Шеллінга, а може він просто хотів сказати, що шляхетних більше приваблює мистецтво, а нешляхетних — корито? Тоді йому можна закинути хіба те, що й нешляхетних приваблює мистецтво, як що його перетворити на корито.

У всякому разі Н. Федь професійно білими нитками шие «героеві Гончара» погляд на мистецтво як «средство ухода от жизни, старая «башня из слоновой кости», служащая прибежищем для аристократов духа» *).

Коли б це справді було так, не зацікавились би романом «Собор» та його героєм ні «Известия», ні Н. Федь, ні доц. І. Мороз... Але раз уже зацікавились — можемо бути певні, що Микола вже не студент і десь із безпашпортною Єлькою шукає собі роботи... Дарма, що на його долю випало небагато дії — нема дії, але є перспектива.

А може й так йому треба? Хай би займався димовловлювачами, їздив на спортивні змагання, збирав нові враження... Чого поліз не в свою справу — треба йому того Собору? Що йому найбільш треба? Може — хай би раніш спробував хоча б інститут закінчити, як що вже не стати кандидатом? Звичайно, це теж дорого... Але розплянована принциповість, мабуть не для шляхетних... Тут треба рахуватися з тим, що Баглай «влитий не в ту форму», з якої виготовляють стандартні гвинтики. Його ж уже попереджав власний Мефистофель Орлянченко: «Історія вчить, що попереду лаврів йде добрячий бук...» А тут тільки бук іде, що-раз важчі обов'язки і випробування, а лаври десь цві-

---

*) «Слосіб втечі від життя, колишня «вежа зі слової кости», пристановище для аристократів духу».

туть собі в країнах екзотики : нині з них сушать лавровий листок — і в цельофанові пакетики!

Коли не видно ясних доріг і соняшних плаїв, безсумнівною дорогою є найважча — дорога шляхетна. Завжди вона об'єднує людей, стривожених загальнонародними справами, запалених ідеєю праці для духовного оновлення людини й етично відмежованих від мінцан та жадібних пролаз. Вона об'єднує людей, які ферментують громадську думку. Хай же йому, недоученому студентові, не забракне сил на цій дорозі!

ЛОБОДА

« Думаю, що коли говорити справді про негативний тип, то для цього варто було б пошукати когось розумнішого, ніж Володька Лобода ». (М. Шамота).

Що ж — коли до негативного типа Лобода не дотягує розумом — давайте вважати його позитивним... Справді, чому це в усіх антисоборівських статтях Володьку Лободу обзивають «недоумком», «блазнем», «невігласом і кар'єристом», «малесенькою людиночкою», «дрібним чоловіком», «незначним працівником, можна сказати, ніякою владою не наділеним», «дурнем», «нікчемою» і «поганцем».

Отакої — «Лупіть! Деріть Рябка!...

За що ж це честь така?»

Передусім такі оцінки не впливають з роману, де Лобода виступає аж ніяк не ярликово-негативним стандартом. Він вимальований всіма барвами, як повнокровний образ, на справжній соціально-психологічній глибині і, отже, заслуговує серйозного вивчення.

Син славетного колись металюрга, він і сам на заводі «добре починав»... «Квітучого здоров'я, веселий, бойковитий, в ідеях весь, як у реп'яхах... на соборі висунувсь. Коли відзначали 300-річчя Переяславської ради і треба було чепурити пам'ятники старовини, а коштів для ремонту собору вишукати не вдалося, то Володька ідею подав: «Нічого й не треба. Є вихід: взяти в риштовання». Йому сказали: «Ти — геній...»

Хто ж винен — Володька чи ті, що не дали коштів, але вимагали чепурити, чи ті, що сказали — «ти геній»? Відпустили коштів на риштування — і Володька вклався! Отже, сам Володька й підійшов «на культуру».

Але після цього він «не цурається своїх, не гордує ніким... не відгородився паперами від роботяг»... Небагато нині й знайдеться таких компанійських «начальників» і до того ж «лібералів», які розуміють, що «тепер на відпрацьованих догмах далеко не поїдеш. Треба мізком ворухити, нове шукати». Хіба він не геній порівняно з тими вище і нижче стоячими, які гордо тримаються відпрацьованих догм та ще й інших підпругають, бо на чому ж їм ще їхати*). Звичайно, замість догм у нього лише практицизм та грубий утилітаризм... Та хотів би я зібрати всіх його начальників і сказати: «Хто з вас праведний, хай перший кине в нього камінь!...»

---

*) Одну з тих догм постулював М. Шамота. «Заклик «бережіть собор у ваших душах», — собор як символ злагоди, доброти, безхмарности у мислях і почуттях, символ «клясової гармонії!», — ніколи не йшов від справжньої доброти серця, і в наш час його життєвість щонайменше сумнівна».

Якщо з цієї антитези логічно вивести тезу, вона втратить соромливість звучання і набере ознак «безсумнівної життєвості»: народна мудрість «згода буде, а незгода руйнує» — це старий плащ «абстрактного гуманізму», бо справжня доброта серця — це виплекати в душі антисобор як символ розбрату, ненависти, підозрілої насуспенности в мислях і почуттях — символ «клясової боротьби».

Чим пахне ця «справжня доброта серця», ми знаємо не від китайців. Вірунька її впізнала б із півслова, але все ж таки не втерпіла б спитати («Проста виробничниця — що з неї візьмеш?»): яка ж «клясова боротьба», товаришу Шамото? Маємо клясу робітників і селян, а інтелігенція — це прошарок, який мені наче служить і я вам за службу даю в 5-10 разів більше, ніж сама заробляю, зовсім не для того, щоб ви від «справжньої доброти» доводили необхідність розбрату, підозри, незгоди і «клясової боротьби» між нами...

А ви кажете, що важно «Стримати, урезонити стихію!» Навіщо? Ви її просто не розпалюйте «відпрацьованими догмами ненависти...»

Володька відчуває нинішнє загострення національних інтересів — і сам іде назустріч з « національною формою » : « Ну, а своє, наше, спадщина національна? Та хіба я проти традицій?... В козацькому стилі можна все оформити, на фасаді кафе запорожець стоятиме зі списом... »

Як бачимо, « своє, національне » він не бере в лапки, як академік у « Радянській освіті », а ставиться до нього по-своєму серйозно і по-своєму — формально. Та й, власне, його проєкт кафе в « козацькому стилі » нічим не поступається перед тим проєктом пам'ятника на Хортиці, що його за велику суму розробив головний архітектор м. Запоріжжя Василевський..

Отже, цілком зрозуміло, « цінять його на службі, це правда. Побільше б нам таких працівників. Чує нове, в старому не закиє. Та й те сказати, завзяття у висування ще комсомольське, енергія з нього б'є, ідеями на ходу так і сипле, всі оті « кімнати щастя », вікторини, карнавали, палац шлюбів і навіть святкові кольоретки для цукеркових коробок (і слово яке ж вигадав : « кольоретки »!) — все то винаходи їхнього « зачіплянського генія ».

У Зачіплянці його вважають « крученим », який « не в ту сторону думає », але недоумком — ніхто. Чого ж це він недоумкуватий? Може, він колись не зумів « правильно відреагувати »? Може, він на словах припустився неправильних « плутаних висловлювань »? Може, ділом коли відхилився від лінії?

Ні, — зовсім не випадково його на роботі цінять, і важко переоцінити дійовий вплив « генія показухи » на життя! Адже всі ці « безвредні » національні декорації — оці вареничні, етикетки, оце сучасне « використання » « національних традицій » та національних вивісок для ресторанів і кафе в стилі « Козак Мамай » — це ж нам придумав він! І ми досі цим успішно закриваємо діри нашого національного та антинаціонального виховання!

Та він же всю енергію віддав на вивіску й риштування! Його хіба за це в районі на культурі тримати? Та йому — йому за ці ідеї... академіка!!!

Хіба хтось з антисоборівських критиків щиро відмежувався від його міркування про « мотлох історії »? А що вже до його постуляту здорової кар'єри, то — покладіть руку на серце, товариші критики, і загляньте один одному в очі : хіба ви проти Володьчиного принципу здорової кар'єри? І не кажіть, що теплою хвилею вам не підкочуються під горло його святі слова :

« Зрештою, кому в нашій житті відкритий шлях до кар'єри? Тому, хто краще працює, хто вміліший, ініціативніший, хто більше зробив для суспільства... Працюй краще, підеш вище... Такий закон життя. Коли ж на якесь місце потрапляє людина випадкова, то сама природа нашого ладу й гарантує недовговічність такого висування » (останнє речення — даруйте — доточене зі статті М. Шамоти « Реалізм і почуття історії »).

А що Микола Баглай називає його « батькопродавцем » — то хто ж такий Микола? Він взагалі « має готові визначення », « неправильні узагальнення », і, зважте, хворий ідеєю батьківщини, дідизни та, як кажуть наші політичні діягности, — має « пунктик »... Колишньому своєму вчителеві Володька щось сказав з виразом « розлюченого пацюка »? І правильно! Та це ж « явний націоналіст » : він же й сидів за той собор та за « лицарів Запорожжя ». Це з тих — « щірих »... Але ж Володька його й застеріг, і принципово виправив : « маєте арифметику, то й занишкніть, якщо не хочете вдруге в тундрі опинитись! » А міг же зробити й гірше... Вірунька щось плеще, що він « підступний і мстивий тип, ні перед чим не зупиниться... » Теж правильно — « не зупиняйтесь », послідовний борець, значить! А сама ця Вірунька — « що з неї візьмеш — загинає... » І, вважайте, плутається в полоні уявлень старої християнської моралі, хоча й сама цього не розуміє... Вся Зачіплянка називає його « висуванцем », а що з Зачіплян-

ки візьмеш, коли там, як вірно зауважив М. Шамота, « мало хто ходить без прізвиськ »? Одне слово, на певному рівні моральних і етичних уявлень Лобода — герой цілком позитивний, і коли б його образ висвітлив, скажімо, Павло Оровецький чи Вадим Собко, то можна було б зовсім не побачити того характеру з другого чисто людського боку, і критики могли б заповнювати його даними свій « позитивний блянк » :

« В романі виведено образ Лободи, комуніста, далекого від догматизму, творчого, винахідливого, відданого ідеям партії та народу. Враховуючи справжні запити трудящих, він вміло спрямовує їх енергію на те, щоб на місці трухлявої споруди нікому не потрібного собору збудувати молодіжне кафе в національному стилі і, таким чином, викоринити джерело релігійного дурману в робітничому селищі... Невтомний працівник і скромна людина, він навіть не подбав про своє особисте щастя, але прагне до родинного затишку і готовий навіть одружитися з простою дівчиною без освіти Єською. Він приділяє увагу своєму батькові, який живе в будинку металюргів, чудово розміщеному на берегах Дніпра...

В зустрічі з різними персонажами Лобода вміє знайти душевне слово, принципово залишаючись на своїх позиціях, уникаючи приятелізму » і т. д.

У чому ж таємниця перетворення того образу, що в Олеся Гончара став наче сучасним нащадком Іудушки Головлєва?

Таємниця в тому, що письменник подивився на нього з народних позицій. Поставмо до багатьох позитивних героїв хоча б О. Корнійчука або Л. Дмитерка тільки двох критиків — Віруньку з Шпачихою, і вони вмиють розкусять питання, над яким б'ється наша критика : чому позитивний герой якийсь холодний, непривабливий, неприступно замкнутий і чужий, з людьми не заодно, а наче спускається до них з компанійськими жартами та турботами — « приділяє увагу »? Вони одразу б відкрили за службовим мундиром приховану

фальш натури і заглянули б у корінь : а чи ця людина в глибині душі добра? Чи здатна вона поступитись власними інтересами для інших людей чи для вищих принципів? Чи « в той бік думає », що й люди, а чи хоче їх усіх « перевиховати » в свій бік? Чи живиться вона любов'ю і пошаною до людей, а чи контролює їх з настороженою пильністю з боку « правильності »? Чи зупиняється перед людиною, а чи « ні перед чим не зупиняється »?

Вся ця « методика дослідження » характерів не пропастилася від того, що нею перестали користуватися літератори, зайняті виготовленням ідеального героя. В народі вона весь час розвивається і загострюється...

А от що сам автор відніс висуванця до пігмеїв (надто патетично), юшкоїдів (і що ж? Кожен їсть, що хоче) і браконьєрів (у цьому ж його « творча невдача »!) — то це просто зійшов з принципових позицій і некритично перейшов на позиції Зачіплянки, заодно запозичивши в неї діагностику людських типів...

Але ж думка автора для нас не обов'язкова : адже підтримує автор Миколу Баглая, а всі критики « Собору » довели, що Баглай « звихнувся на старовині » і налякнули, що його мова « принаймні дивна »...

Отже, справа не в ставленні автора. Лобода став козлом відпущення за те, що попався в роман — і *довелось* « *відреагувати* » на громадську думку. Виходить, коли витягти Лободу на світло — він негативний, бо так дивляться на нього люди!

А незлюбили ж вони його неспроста : він же їх весь час обманює. То він сидить на культурі, як собака на сні, то він їм хоче знищити собор і обіщєе шашличну, то він уночі краде потай від них хоронну дошку собору, а потім посміхатиметься, що її й не було, то він на їхні кошти затіває риштування, навіть, навіть не прикидаючись, що відбудовує, то він на холостому ходу прикидається, що працює...

І хоча « Весела » незлобиво посміхається, в душі

цих будівничих за покликанням причаїлась тривога : поки вигадуються оті « потьомкінські риштовання », паперові, словесні замітники культурних реалій, цінностей, соборів, народних традицій — життя йде, і собори зникають — навколо нас і в нас... У підсвідомості їх жевріє острах : замість колишніх справжніх реалій, духовних цінностей і вірувань, що зобов'язували, Володька вигадує (по суті для себе) їх формальні замітники, що ні до чого не зобов'язують.

Чи розуміє це сам Лобода? Розуміння живих потреб, вистраждані істини, яким залишаються вірними і жертвують за них життям — на цьому виросла культура і виробилася людина! В тім то весь жах, що таке розуміння для Лободи навіть неістотне : він сам настільки відносний, що за жодні цінності не зачепився і ніякою істиною не цікавиться. Для нього розуміти — це вигадувати. Він « сидить на культурі! » (це ж він сам сформулював!) і завідує ідеалами, поняття не маючи про те, що життя — це змагання до ідеалу шляхом вироблення в людях вищих потреб, моральних звичок, критеріїв порядности, а побудова кафе — це, власне, справа господарська.

Одне слово, Лобода поза тим світом, де відкриваються духовні цінності, і він цілком щиро дивується, навіщо студентові та історія, той собор... І взагалі : Їсти має що, одягтися — має, чого ж йому ще треба???

Лобода — принципово нове художнє відкриття характеру в нашій літературі : письменник відкрив людину-функцію на грані робота, вільного від людських цілей, позбавленого стійких людських критеріїв. Ця людина-функція має страшну властивість розкладати людські цінності — одним дотиком, єдиним словом. Як в устах геніяльного поета чи філософа все набирає вищого смислу, значення, світла й енергії життя, так у Лободи, навпаки, все розпадається, здрібнюється й гасне...

І величний козацький собор — це вже реквізит іс-

торії, козацькі реліквії — мотлох минулих віків; людина і лицар-вчений «струхлявілий» Яворницький, пробудження духовного, культурного життя селища зводиться до сидіння на культурі; охоронний пашпорт собору — до шматка чавуну; національно-культурна спадщина обертається на вивіски й декорації в «національному стилі», а синівські почуття зводяться до «приділення уваги» старому, бо «з його славою і мені легше».

Лобода носить у собі якусь некеровану реакцію розпаду, опошлення, охамлення всього, що має духовний смисл і виразну індивідуальність. Він ні перед чим не зупиняється — перед чим зупинитись, коли все можна опошлити і звести ні на що облудним словом? Його релігія «правильно відреагувати на вказівку» не потребує святинь. В його світі відносности — що може бути святим? Народні традиції — а чого ж: якщо критий ринок, то будь ласка, треба «відновити»... Свята? Він вам дасть цій список, що завершується «Днем здорової тверезости»... Радощі? Він вам запланує кімнати щастя, нові обряди, кольоретки, список для сидіння в президії...

Відки іде ця легкість незвичайна? Через абсолютну відсутність святощів. Володька ні з чим не зв'язаний серцем. Від батька у нього — «лише той кущик із трьох волосин — далекий правнук козацького оселедця», і не розуміє він тієї батьківської мови, що застерігає: «А кинеш у небуття батьківське, сину, то й власне життя безплідно впаде в тебе біля ніг...»

От воно й упало... У спрацьованому житті він так само «недійсний», як Хлестаков «на посаді» ревізора. Невагомий з усіх поглядів, він і сам по суті не вірить в ідеї, ні в себе: «Тільки знаєш, яке наше життя: сто раз догодиш, а раз проморгав, не вгадав правильно відреагувати, і всі твої зусилля побоку. Викличуть, шию намілять, а спробуєш характер показувати, то й зовсім виженуть: доведь тоді, що ти не верблюд». І досить

було Володьці зустрічі з людиною реальних вимірів, Баглаєм старим, який замість «цінувати, підтримувати», дмухнув на його мильні бульбашки словами «метушня пустопорожня», щоб одразу осінив здогад: «виходить, умреш, і ніяка собака за тобою не гавкне?»

Але Володька повернувся до самого себе і похнюпився лише на мить, після чого знов насторожився і став «на своєму принципово», навіть не встигнувши заглянути у вічі тому загубленому Ізотовому Володьці, який колись добре починав... Ще не звідавши гарту праці, він попав у силове поле кабінету, де господареві «можна було бути відвертим», і одержав тут важний негативний заряд: «похмурий чоловік із світлими прозорими очима і землистим кольором обличчя запитав, зіжмакавши лоба: «А чому, йому власне, стояти?»

Ось у якій формі Володьці довелося зацікавитися собором — і на якому заряді йому довелося їхати вгору. Всі сили Володьки пішли на пристосування до цього силового поля, на щоденну «текучку» — ніколи було й задуматись по-справжньому над собою, над тим, яка частка в душі бере верх і що думають про тебе люди. Бо всякі дрібні впливи, зустрічі й розмови з зачіплянцями — що вони значили в тому силовому полі супроти великих бюджетних клопотів, супроти великого гніву «відповідального товарища», супроти великої загадки: «може, вільний експорт, а може — сила вказівки...» І супроти великої тривоги «на килимі»: «Може, скаже: який же з тебе діяч, що ти досі тримаєш оту старизну, нічого сучаснішого не придумав для міста чавуну і сталі?»

Нічого нема певного у тому світі, нічого сталого, нічого й радісного. Але все ж таки є опора — ти тримаєш у себе! Ти діяч, ти тримаєш, ти не тримаєш у себе — оце розмова! — і закрутилась у Володьчиній голові сила, акцептована з силового поля: затопити чи осу-

шити?! Ти топчеш, ти сушиш у себе, — оце масштаби! Масштаби — чого? Чого? Ну як чого... Ну — докорінного перетворення! Закрутилась шалена енергія, якої все ж таки чомусь не вистачає на більше, ніж на риштування і мінливі проекти...

Лобода не належить до вимираючого покоління догматиків, він виріс безвірком, який лише тямить, що треба « нове шукати ». Але внутрішнього вогню, потреби шукати у нього нема. Він міг би стати вченим, який імітує наукову фразеологію, літератором, який своєчасно вигадує правдоподібності, соціологом, що демонструє існування соціології, одне слово — формальним заміником. Не всяка праця звеличує і ушляхетнює людину...

Він ні в чому не шукає твердого ґрунту, на якому тільки й можна будувати — не на сьогодні, а назавжди. Вся його енергія йде від метушливості пристосування, від догідливості, а не від тієї внутрішньої духовної сили, яка тільки й може щось створити, долаючи перешкоди в собі й навколо себе, віддаючись цілком і ставлячи на карту все. Тому то й у принциповості Лободи більше злоти, ніж твердості. Вся вона якась шкурна, задана правилами перестраховництва. Досить було вчителєві зачепити якусь із « невіршених » службових справ, як « культурник » заговорив голосом, застібнутим на останній гудзик сталінки : « Бачу тепер, що рано вас реабілітували! »

У кабінеті, звичайно, обличчя його « обволікається похмурістю, туманом відповідальності », і він не дозволить собі такого довірливого тону з усякими Баглаями : « Ну, що ти, юнак з робітничого передмістя, знайшов у тому струхнявілому Яворницькому? » Ні, в кабінеті Лобода одміниться, поставить Баглая « перед лицем дійсности » і заговорить загадково-стриманим голосом своїх псевдонімів — Марчука і Лебеденка : « Та-

ка « соборна » лексика в устах сучасної молодії людини дивна » *)).

А замість одвертостей з « мотлохом історії », він йому накрутить таке : « М'яко кажучи, дивна сентенція! Ми не збираємося вдаватися до аналізу і характеристики далекої козацької минувшини, але принагідно зауважимо, що історія її була складна і не завжди така вже й весела ».

Звичайно, не набагато складніша, ніж стихійно підхоплена Марчуком і Лебеденком монархічна концепція « сивої козацької вольниці » (всупереч « християнській козацькій республіці »!). Бо коли розмотати цей кокон « вольниці », то виявиться, що на південних окраїнах Росії завелась така собі схожа на махновську « вольниця », яку « прикрутив » Петро I, геніяльно схопивши її суть : « Все малороссийские гетьманы были изменниками » **) (недаром же в Києві нема меморіальної дошки тим гетьманам, а Петру I — є!).

Воно, звісно, все залежить від точки зору. Для жорстокого деспота, який у світі визнавав лише свою волю і в сліпому виконанні її вбачав весь смисл життя народу, саме слово козак — вільний чоловік — було « вольницею » і бунтом. А для народу сам цар з його безмежною сваволею і посяганням на чужі права та свободи був сатаною і найлихішим ворогом. Але яка ж перестраховницька сила тягне Лободу на бік царя?

А ось молодий недосвідчений Баглай, замість того, щоб рознести цих « зменників », замість підхопити затіяне ще Петром I розвінчування козацької старшини в очах заляканої терором сіроми (що перед нею виступав ніби справжнім заступником), замість того, щоб хоча б задуматися над мудрістю історії, яка навіть розмістила Одеський університет на вулиці Петра Велико-

---

*) Див. « Радянська Україна » за 26 квітня 1968 р. « Перед лицем дійсности ».

**) « Усі малоросійські гетьмани були зрадники ».

го (не Петра I, а Великого!) — « безоглядно захоплюється нею », цією « вольницею ».

То хіба ж не « дивний » такий « несучасний » молодий герой?

І яка ж незрима сила тягне юнака на бік народу? Не інакше, як сила самої людської природи. Щоб там не сталося з краплиною, які б димові заслони та смітт'яні фільтри їй не довелось проходити — вона зрештою повертається до свого моря.

Здорова сила молодости прагне істини так само, як чистого повітря і джерельної води. І вона неминуче відшукає в заростях лободи старий добрий слід, який веде до Людини. Слід, позначений Словом, непохитним і правдивим, як грань між життям і смертю. В Слові скристалізована духовна сила Людини. Слово ставало суттю, голосом її ества. Воно виростало з крові і поту, воно будило, як євшан-зілля, тривожило громом і пекло вогнем, воно означало найвище зобов'язання і найпевніші гарантії.

У християнській цивілізації складався лицарський культ чести, забезпечений найвищою ціною — життям. Людина могла гратись життям, але гратись словом чести — ніколи! За слово йшли на дуель, за зламання слова закінчували самогубством, і навіть кров не змивала ганьби — вона лишалась на нащадках!

Лободівський обман для сучасности і для історії — це проклятий засів, це втрата неповторних шансів і неоправна дискредитація ідеалів та найкращих заходів, за ним завжди приходить пізня наука: не можна нечесними, лукавими заходами досягти доброї мети, бо мета народжується із засобів, як засів із зерна. Недарма Шевченко скрізь говорить про засів і думає: « А що вродить? » То все то по суті думає про нас, бо жнива затягуються в історії на цілі століття. Посів Лободи був задовго до революції — жодна революція його не викорчує! Цей бур'ян засмічує й руйнує ґрунт, на якому з такими труднощами в несприятливій атмосфе-

рі віками культивувалось добре зерно, поставлене на сторожі людськості — Слово. А він доторкається до того слова — і воно перетворюється на свист « культура », « національна спадщина », « народні традиції ». Все це перетворюється на половину і набирає властивості відштовхувати від себе все живе.

« Послухай його, все він робить ніби для кращого... На все в нього, нищителя, готове пояснення, та ще й яке!... Та все чомусь із корчування починає ». І старий металюрг Ізот, у якого слово має вагу чести і який з почуття самоповаги не приймає облудних слів та зневажає словесне перестраховництво, зрікається свого сина Володьки як « свистуна, який все просвистить », як людини, в якій упали людські начала.

ДО ГЕНЕЗИ БРАКОНЬЄРСТВА

« Життя — море, сповнене скель і вирів, яких людина уникає з величезною обережністю й пильністю, хоча вона й знає, що коли навіть їй вдасться з найбільшим напруженням і мистецтвом обминути їх, вона з кожним кроком наближується до найжахнішої катастрофи, повної, неминучої і непоправної, до якої вона все ж таки не перестає гребти — до смерти; в ній остання мета болісної подорожі, жахливіша за всі обійдені скелі ».

Песимістична філософія волюнтаризму — Шопенгауер. Але вона вже була у Еклезіясті...

Цієї істини не обминути. Єдине, що створили проти неї люди нашої цивілізації, — це красиві легенди, які культивують і підносять наш дух понад цією прірвою. Легенди про переселення душ, розсуди про безсмертя душі, легенди про безконечність роду — про безсмертя народу.

Остання ввійшла в нашу свідомість як найвища реальність. Ми складаємо в скарбницю безсмертного народу все своє найкраще і беремо звідси — скільки хто може. Ми вливаємось краплиною в його море і думаємо про вічність моря.

І тому втрата минулого — така ж сама важка, як втрати в сучасному чи в майбутньому. Бо це втрата частини нашого ества і крок до заґлади. Хто ставить себе поза минулим, поза джерелами народного моря, той ма-

ло причетний до людства. Хто приховується за народолюбними фразами (народ не треба « любити » — треба бути його незрадливою часткою, кровинкою, органічно відпорною до зарази, що загрожує його організмові) — той лише зовні наслідує людське життя, а насправді вдається до мімікрії для суто фізіологічного самозбереження.

Для обдарованої свідомістю істоти духовне життя є єдино справжнім життям, що утримує на шляху творчої еволюції і морального поступу над клопітним тваринним існуванням. Над прірвою смерті людина створила подивугідною працею, сповненою вищого, неперехідного смислу, « вічну » реальність — культуру, релігійні вірування, мистецтва, філософські, етичні, правові побудови і настільки пройнялася своїми легендами, розкорінилася з ними в житті, що вони стали її соціальною природою, вищою за страх смерті.

Але ми говоримо про легенду вічності народу й людства, бо це в області віри, а не примусовий для кожного факт. Цю легенду зіткали, пронесли і зробили її істиною найкращі — саме ті, що найменше дбали про фізичне самозбереження. І всупереч їм — особливо у нас, українців, — рили корінь наймані і просто корисливі покручі, що не вірили в народ, в легенду, і чути не хотіли про духовне життя як про вищу реальність.

Браконьєр — це людина без легенди. Сірйїї реаліст, який вірить у те, що бачить, відчуває на дотик і смак. Без пам'яті про минуле, без гідності предків, без поняття про майбутнє — він жадібно накидається на ласощі й аромати навколишнього, його мучить спрага, його точить непевність і душить та сила, що зверху нагнічує відчуття нікчемности, а він, пручаючись, каламутить воду і ловить у ній рибу.

Вбогі, злиденні духом, вони без пуття переступаючи один одному через голови, рвуться до корита, об'їдаються і обпиваються. Раби зорового поля, вони не знають іншої поживи. Як дикунам потрібні гострі пря-

нощі, так і їм потрібна найгостріша ситість, а потім уже ситість владою, самогон сваволі, тиранії... Браконьєрство — це психологія людини без минулого і без майбутнього.

Кожен несе людське на свою міру і свою силу. Але коли вже він нічого не несе — йому хочеться заявити про себе « в ходу » і в геростратівських масштабах — ніщо ж не обмежує! — для компенсації духовної немічності, він хоче пустити дим легенди.

Новітня психологія і соціологія мали б встановити грань, де кінчається людина і починається антилюдина — на терезах розбещеної душі. Цілком документально доведено, що легко людина повертається до тваринного стану — людське дитя серед звірів за декілька років стає звіром. Але звіряче дитя серед людей не стає людиною...

Неймовірно багато зусиль і жертв пішло на вироблення людини. Скільки коштувало нашим предкам прищепити своїм дітям гуманні ідеали, вірування, безкорисну любов до істини і повагу до Бога своїх предків. І як же легко знеутралізувати все це — просто досить опустити одне покоління в твань буденщини. А щоб завмерла в людині рідна мова — нині досить перестати її виховувати, віддати її на волю холодної вулиці, в сирість життєвих вокзалів. Щоб заглушити Маланчин девіз « ми бідні, але чесні » — досить поставити її в умови, коли крадіж стає формою заробітку. А щоб людина занепала, досить залишити її з приказкою : « Тільки й твого, що з'їсти й випити... Для себе не жалій ». І підвести до висновку : « Кожен думає тільки за себе... »

Людина нашого часу пройшла цілу революцію відчужень, селянство ще й досі не отямилось від ланцюгового розпаду старих форм життя і майже біблійних випробувань, з яких кожне саме по собі — історичне. Відчуження землі. Відчуження продуктів праці. Відчуження релігії, звичаїв і вірувань. Відчуження мови,

яка стала у віданні газет, радіо та інститутів значити щось інше — якусь паралельну до щоденного життя реальність. Відчуження совісти, за яку теж відповідає власть, чиї настанови є обов'язками (хто б з гуцулів сам став розкидати свою церкву?). Нарешті — самовідчуження; колишній « універсальний » господар — тільки функція у теперішньому великому господарському механізмі. Він і ототожнюється з функцією — їздовий, тракторист, бригадир, доярка, голова, ланкова...

Зараз ці функції, буває, заступають саме ім'я особи. Людина ніби роздвоюється і краща її половина губиться в щоденних клопотах. Нас не можуть втішити модні нині посилення на аналогічні процеси у всьому сучасному світі, бо власне колосальний соціалістичний експеримент був задуманий як порятунок від кризи, що загрожувала світові. Відомо, що Маркс вважав відчуження найбільшим прокляттям, породженим приватною власністю, і бачив вихід у « гуманному комунізмі » (застерігаючи від « деспотичного », « грубого » комунізму, що є тільки « формою виявлення мерзот приватної власності, яка прагне утвердитись в якості позитивної спільності »). Перед реальністю фактів нам необхідно наново осмислити Марксів « комунізм як позитивне усунення приватної власності — цього самовідчуження людини — і в силу того: як справжнє присвоєння людської бутності людиною і для людини, а тому як повне, що проходить цілком свідомо із збереженням всього багатства досягнутого розвитку, повернення людини до себе самої як людини суспільної, тобто людяної ».

Перед реальністю тих самих фактів наші наукові сили мали б вивчити картину сучасних форм відчуження для того, щоб шукати нових прищеплень до глибокого людського кореня, щоб не дати йому засохнути та здичавіти...

Наше село, здається, вже наїлось і напилось досхочу. А далі воно не знає, що з собою робити. Навіть

здається, що нині молодь, втікаючи з села, втікає від самої себе, від самодостатньої ситости, від анабіозу — в надії десь знайти інший, вищий і кращий світ. Від туги за тією, що в книжках, духовністю, красою, честю, порядністю, мистецтвом — за людьми, які присвоюють собі якісь обов'язки і відповідальність за справи загальнонародні і загальнолюдські. Даремно дехто силкується звести до особистих мотивів втечу Єльки з Вовчугів — може вона втікала від самогонного еквіваленту відчужених і розгублених моральних вартостей...

До краю озлиднілим з-поміж сільської молоді здається, що вони причастяться до цього світу, коли перейдуть на « городську мову »... І тоді вони вже цілком одриваються від живого коріння, яке дає змогу органічно рости. А, може, вони просто стихійно відступаються від вкрай запущеного і скаліченого свого? Хто у нас нині про це говорить? Хто сміє давати поради в цих делікатних питаннях? В нашій пресі про ці страшні деморалізуючі факти — ні слова : хай, мовляв, відбуваються « прогресивні процеси » неусвідомлено...

Але історія неминуче поставить нашій інтелігенції головне питання : що ви витворили для свого народу на зміну настирливій агітації проти релігійних вірувань і обрядів, старих звичаїв, традицій і свят — тобто всього того, що колись мусів перш за все поважати чужинець, коли хотів показати свою повагу до народу?

Все ж таки скільки сили й краси в людському ядрі, яке тяжить до вціління, навіть за рахунок чисто принагідної поживи! То воно починає десь тонути, те міцне людське ядро, то воно відходить на другий плян, хвилинами спливає, бунтує, пробивається тугою, невдоволенням і п'яними сльозами — але не може стабілізуватись і стати міцною опорою. Навіть у занедбаній людині пробивається туга за втраченим, за красою і правдою, за безконечністю. Покинена на себе, вона тужить за духовними поводириями, які мають вести її шляхом любови до великої людської легенди. Вона підсвідомо

відчуває, що любов і згода дає живу ілюзію цієї безкінечности, бо в любові екстракт духовної сили, надбаної поколіннями найсильніших, найшляхетніших. Нею вони будують храми, склали пісні, легенди, жертвуючи життям, творили історію, будували мудру естафету минулого в майбутнє.

А ненависть — що ж, це сила слабких, з неї випливає помста і кара, але ніколи з неї не повіє свіжим здоровим вітром творчости. Браконьєрство — стратегія і тактика озлоблених. Для кого дбати? Навіщо берегти? З ритуальними словами про « віру в прекрасне майбутнє » браконьєр поєднує переконання, що всі браконьєри, всі живуть тільки для себе. На зміну прийдуть такі самі жадібні, вічно голодні і до всього байдужі — кому ж берегти?

Собор безхозний, Єлька нічийна, багатства землі « всіхні » — тож лови « хинсхватом », сідлай хвилину, « але оглядайся на скелі і вири » і з найбільших, найсвятіших слів зроби собі теплу і м'яку подушку.

На дорозі стоять і не пускають ближні... Думаєте, Лобода ненавидить якихось ідейних ворогів? Звичайно, він готовий повернути свого вчителя в тундру — щоб не заважав. Здихатися Баглаїв — щоб не чіплялись. Та й провчити всю Зачіплянку — щоб не була така розумна. Але всі його сили йдуть на « внутрівидову » боротьбу — ось де він бере найкращий гарт ненависти : « В мене й без того ворогів хоч відбивай — отих, потайних, що по кабінетах... » Ось на що пішли всі сили Лободи — на які « вири й скелі ». А ви хочете, щоб він думав про вічність моря або хоч про неминучий кінець, перед яким як на останній сповіді, перед дітьми чи суцїдами, треба залишити добре ім'я?

Собори минулого не можуть бути універсальним « філософським каменем » для нашої молоді. Але вони були і будуть коліскою її духовного становлення. Як рідне гніздо, без якого не обходиться жоден птах.

« Національність, батьківщина — головне в житті

світу. Коли вмирає батьківщина — вмирає все. Запитайте про це народ: він відчуває це нутром і скаже нам. Те ж саме підтвердить і наука, й історія, і всі знання, зібрані людьми. Ці два могутні голоси завжди звучать в унісон. Два голоси? Ні, дві реальності: те, що є і те, що було; обидві вони повстають проти порожніх абстракцій».

Дослідник всесвітньої історії, великий французький історик Мішле писав ці слова в хвилини тривоги за втрату духовности, за духовний занепад свого покоління.

У нас люблять питання національної гідности підмінювати розмовами — чия мама краща. Один швидкопрохідник по комсомольській лінії (зі слідами українського прізвища) якось раз сказав: «Ви що думаєте, що українська нація найкраща?» З прихованим жахом я дивився на нього і думав, що все ж таки вона не така, якою ти її відчуваєш у собі. Вона така, якою ми її зробили і зробимо, а судять про неї по її найбільших синах.

Я дивився у його скляні очі і думав, як це страшно, коли найнижча межа нічим не обмежується!

«Не дай Боже, з хама пана» — ця приказка в мому дитинстві ніколи не означала «не дай, Боже, з бідного багатого», а саме — з хама, самовдоволеного і розперезаного, обтяженого рабським комплексом зневаги до слабших і залежних, позбавленого моральних обов'язків — не дай, Боже, наділити його силою, правами і владою пана.

Комплекс хамства — породження соціальне. Але чому ж воно так виразно виступає як явище серед національно вихолощених, духовно здеградованих українців? Не вмю цього інакше пояснити, як тим, що, позбавлені національної гідности та відповідальности за народну духовну спадщину, вони не мають на чому виробити почуття людської гідности. Від свого відстали і до чужого не пристали, ні гави, ні ворони, раз вони зне-

важили своє, то як вони можуть поважати чуже? Вони лише плащ — дешевий, зручний, а головне — готовий. Коли треба — то й з національною етикеткою.

Під цим плащем люди різного розуму, різного виховання, а передусім різної міри відірваності від живого цілющого народного джерела. Здається, що коли вони вже зовсім не відчують його — потреби в ньому — у них з'являється потреба ствердити свою модель, « нормалізувати » її, щоб довести собі нею правильність і стабілізуватись на тому шляху, який у них склався. І тоді стає зрозумілим : « Відомо, що обрусілі іногородці завжди пересолують щодо істинно руського настрою » (Ленін). Але відомо також, що вони взагалі у всьому пересолують, як люди без стійкої опори, як люди, які переступили через « табу » і легалізували в собі крок переступання.

В Чернігові у 1968 р. на місці зруйнованої дзвіниці П'ятницької Церкви міськрада вирішила зробити громадську вбиральню... Факт надзвичайно цікавий для клінічної психології, яка досліджує динаміку підсвідомих комплексів. І хоча рішення зупинилось на поданні і обмежилось зруйнуванням дзвіниці, чернігівські « генії » і « депутати трудящих » уже більш характерного й більш історичного рішення мабуть не винесуть.

Нині легко вивчати психологію браконьєрства — вся вона зверху. На Україні знято з охорони 35 % пам'ятників культурного та історичного значення... Закон про збереження пам'ятників деякі віртуози мертвої мислі з ходу пробували тлумачити як вказівку про « усунення » пам'ятників, що не ввійшли в категорію союзних і республіканських. Справа про їх знесення, перебудову чи використання віддається на розсуд місцевих властей.

Але чому слова « місцеві власті » мають у нас негативний відтінок навіть у газетах? Вони зустрічаються з цілим потоком скарг від трудящих, із уявленням

про провінційних князьків, зв'язаних круговою порукою на ґрунті безпардонного практицизму — і чому вічно непробивною позицією та нетерпимістю « крайньо правих »?

Кожну спробу демократизації та лібералізації зверху вони сприймали як зміну фразеології і так твердо сиділи на своєму, що деяким старим догматикам навіть почало снитися, що ось де непохитна опора вчорашнього дня: хоч сьогодні витягни будь-який бюст — і понесуть!

А тим часом ця опора — лише колосальні гирі на ногах поступу, опора інерції. Доки не буде пробуджено до духовного життя « провінцію » (чи то райони, чи столицю), доки не буде піднято її « знизу » до громадсько-політичної активності через підтримку в ній чесних, не задушених ситістю ентузіястів — усі найбільші заклики будуть канути, як у драговину, все буде шитокрито — і з найкращими рапортами. І весь прогрес соціалістичного суспільного ладу буде вимірюватись кількістю алькоголю, бож самогон — поза обліком.

Атмосфера, позбавлена духовного і творчого напруження, не має умов утримати людину на людському рівні. В ній навіть не можна осмислити граней, де починається браконьєрство, а де — вищі нетлінні цінності. Які можуть бути неутилітарні цінності в світі, де споживацтво і корисливість стають нормою? Там же можна наказати не чіпати соборів як культурно-історичних пам'яток. Але ж ідеться не про самі споруди, а радше про нас самих, про атмосферу плекання духа творчості і збереження. Передусім навколишньою атмосферою визначається життєвий стиль і творчий дух нашого сучасника, його ідеали, критерії, мотиви — як вони виявляються у ставленні до народу, до великого і вічного. Чи він прагне піднятися і розширити свої горизонти так, щоб великими очима глянути на проблеми сучасного світу, чи він тупо рветься зрівняти все до своїх горизонтів.

Ми стоїмо перед проблемою виховання дітей у тій атмосфері, яку ми їм створили. Чи вони на місці свого навчання та відпочинку саджатимуть дерева і квіти — чи залишатимуть сміття. Чи будуватимуть, вкладаючи душу, чи тільки про людське око ліпитимуть ризитовання. Чи вони внесуть молоду енергію в працю батьків — чи вимагатимуть від них комфорту. Йдеться про те, чи наші діти пристосуються до стилю чисто споживацького і хамського ставлення до природи, до людини, до батьків, до народу, до його духовної і матеріальної культури, — чи за нашою діяльною допомогою та живим прикладом вироблять у собі імунітет проти цієї найстрашнішої холери — духовного розпаду і деградації. Від визначального типу людини залежить творчий дух суспільства і його шанси в нинішньому світі.

Літай чи повзай, — мудрував горьківський вуж, — кінець відомий : всі в землю ляжем, всі будем тлінню. Вуж був сам по собі, сам для себе — і для нього це було істиною. Але для людини, яка віддає свою кращу нетлінну частку в споруджені й закладені собори, смерть лише трагічне тло, на якому загострено бачиться великий сенс соборів не лише як величних споруд, а як храмів, у яких кожне покоління має духовно народитись, відчувати себе людьми і спадкоємцями. І тоді їм ніхто не скаже горьківських слів зневаги :

А вы на земле проживете,
Как черви слепые живут.
Ни сказок о вас не расскажут,
Ни песен о вас не споют.

ЕМБЛЕМА СТРАУСА

« Браконьерами, розлителями душ, — закликає М. Шамота, — слід би й назвати тих, хто не бачить хорошого над поганим, світлого над темним ». Але чому ці заклинання не сприймаються серйозно? І чому взагалі на такий високий ступінь підноситься « бачення хорошого »?

Коли тверезо розсудити, то це чисто особиста справа. Коли чоловік бачить все — людей, речі, життя — з темного боку, то тим гірше для нього : значить він носить тюрму в собі, значить його можна пожаліти, що краща, світла частина життя проходить поза нього. І все ж таки визначальним для нього є те, що він робить, а не його міра оптимізму.

У романі « Собор » ідеться вже про ту молодь і старших, які не пам'ятають життя дореволюційного. Більше того — вони не пам'ятають життя легшого, ніж сьогодні, бо ніколи вони краще не їли, більше не пили і не мали більшої « матеріальної зацікавленості ». І це ж про покоління, якому давали інформацію лише про позитивний бік життя і виховували в душі оптимізму! Звідки ж той песимізм і той парадоксальний ефект всієї системи нашого виховання?

Цілі десятиліття ми мали заспокійливі, як бром, рятівні формули про « пережитки минулого » і « окремі випадки ». Нині ці формули вже зносились — і чи не час нам, замість заклинань, серйозно вдуматись і

дослідити : звідки той приглушений і занижений тонус життя молоді?

Докоряти письменникам, що таких (негативних) в романі чимало, встановлювати на них ліміт і звинувачувати письменників за « очернительство » — це все одно, що розбивати термометр за те, що він... хоче нас навмисно заморозити. Говорити, що художня література породжує людей, які не бачать « переваги хорошого над поганим » — то це ж найсуб'єктивніший ідеалізм, діаметрально протилежний принципіві « буття визначає свідомість ».

Огуджувально-фальшива література нікому не страшна, бо вона суперечить здоровій природі читача, який шукає в книжці художньо-узагальненої правди життя. Що ж до « політичних натяків », то хіба ж можна, тов. М. Шамото, на епоху будівництва комунізму переносити гірку посмішку Енгельса над буржуазним суспільством та літераторами, які « намагаються надолужити в своїх творах брак хисту політичними натяками, здатними привернути увагу публіки »?

Що ж ви тоді думаєте про нашу публіку? Наводжу цей ляпсус лише для того, щоб ще запитати : невже ви справді думаєте, що Олесь Гончар не йшов од життя і керувався не громадськими болями, голосом сумління і традиційного для українського письменника громадянського обов'язку, а так собі опустився до слабости « привернути увагу публіки », хай навіть коштом « браконьєрства і розтління »?

Що ж ви тоді думаєте про людину? Не кажу вже про талановитого шанованого письменника?... Отак спекулювати на великих проблемах « політичними натяками » і йти на такі « спокуси », щоб привернути увагу публіки — хіба можна після цього в людину вірити?

Навіщо ж так « з чорного ходу » дивитись на людину і, всупереч логіці, запідозрювати її в найгіршому? Навіщо підмінювати слова, поняття, мотиви? Адже кожному читачеві зрозуміло, що в романі « Собор »

справа не в політичних натяках, а в порушенні важливих суспільних проблем, над якими повинен думати кожен громадянин. Раніш ніж вносити у них свій вклад « позитивною працею », їх треба поставити, осмислити, зважити, проїняти ними. І коли б нам вдалось пробудити, зацікавити і запалити нашу молодь — це вже був би неоціненний поступ у нашому суспільному вихованні, це було б пробудження байдужих до вищих інтересів.

Кому яка радість нині від політичних натяків, коли йдеться про життя нашого народу, виховання наших дітей, збереження нашої ж культури і перспективи нашого ж розвитку?! Що ж ми — на своїй землі чужинці, яким приємно комусь на втіху гудити і бруднити самих себе? Щось тут не те...

Роман Олеся Гончара — це літературна спроба реставрації справедливості, гласності, громадської думки, і він без сумніву ввійде в історію як один з найгуманніших творів соціалістичної літератури. Загострені інтонації, різкі моменти в ньому йдуть лише від нашої творчої атмосфери, в якій досі можна піднімати проблеми лише в формі натяків, раптово і квапливо — одним подихом... Але не може бути сумніву, що ці пекучі життєві проблеми осмислюються від глибини совісти, від стривожених громадських почуттів. Коли б їх вдалося поставити десяток років тому, наше суспільство на цьому багато б виграло. Наших проблем нам не обминути. Вони, як за давнена хвороба, нікуди самі собою не дінуться і самі не розв'яжуться. Приклади? Та вони на кожному кроці. Ось ми лише зі світлого, реклямного боку оспівували « штучне море », старанно замовчуючи те, що треба було на повен голос винести на громадське обговорення, поки не почали будувати інших « морів ».

Жоден з критиків « Собору » ні словом не « відреагував » на ту найгостріше поставлену проблему — затопити чи осушити?

Вона настільки реальна, що піддається грошовим вимірам. Це проблема доцільності «штучних морів» і тих гідроелектростанцій, що їх збудували і будують зараз — тим же самим «найдешевшим» способом — «очищенням» і затопленням урожайних земель замість спорудження дамб. «Буде як там, на Каховському, де пів-України пустили на дно, думали море збудувати, а збудували болото? Гниллю цвіте, на всю Україну смердить!» — розійшовся старий Нечуйвітер.

Припустимо, пенсіонер — що з нього візьмеш, загинає... От і цифру перебільшує — «пів-України».

Але ось у статті «Скільки ми тратимо» («Літературна газета» ч. 14, 1968) за підписом депутатів Верховної Ради СРСР, вчених, письменників і художників проблема формулюється вже так: «Тепер перед меліораторами виникло завдання — осушити ту зону Каховського водосховища, щоб знов перетворити її на квітучі землі. Обговорюються також пляни відвоювання у моря заплави річки Сули та інших ділянок затоплених земель. Ось як. Спершу руйнуємо, потім відновлюємо». А тим часом «в районі Канівської ГЕС рубають ліс, готують під чергове затоплення луки і пасовища.... В районі Могилів-Подільської ГЕС затоплюється 78 сіл» і т. д.

Це — найскромніший відгомін тієї розмови, що відбулася в лютому 1968 р. в Київському Будинку Літераторів при зустрічі з ученими й будівниками ГЕС, які в один голос, оперуючи цифрами й фактами, говорили про страшні спустошення і ще страшніші перспективи нових гідроелектростанцій, що будуються на Дніпрі. Тоді ж говорилося, що вже нема осіб, які брали б на себе відповідальність за це.

Є підписи під присланим з Москви проектом... А іншим що ж: прислали — треба теж підписувати, коли хочеш працювати. Авторів проекту не було тут. Але вони сказали б: проект відповідний до коштів. Що ж, критикуйте, не підписуйте — наше діло півняче: про-

кричав, а там хоч і не світай. Навіть більше : голова Державного комітету РМ УРСР по охороні природи пояснює : Тоді ми наполягали, щоб будувати дамби для захисту берегів. Але проектувальники не врахували наших вимог. Адже, розумієте, чим дешевший проект, тим більша премія... проектувальникам ».

Ось що значить висококваліфікована мікролюдина! Ситуація вибору перед нею з'явилася : це був саме такий момент, коли людина мала виконувати свій людський обов'язок...

Але з чого постає людський обов'язок, для якого жертвують спокоєм, вигодами професії, комфортом, репутацією, роботою — всім? Навіть життям — тільки не совістю! Може — з любови та пошани до людей? З цінування народних багатств, яких ти не створив і не маєш права знищувати? З уміння душею зрозуміти розтлінні наслідки безвідповідальності?! Із самопошани та відчуття себе часткою народу в комплексі його духовних ознак? З органічної, змалку виплеканої заборони переступати через визнані людьми святині?

У неї, у мікролюдини, під цей момент знайшовся в душі єдиний бог : матеріяльна зацікавленість!

Звичайно, вона розраховувала, що службових стягнень не понесе, а хвалитиметься, що виконала завдання і обов'язок перед державою — « наш священний обов'язок » і т. д. А коли виявиться, скільки це коштуватиме народові і на скільки обдурено державу, тоді спишуть. Чому ж завжди все виявляється потім? Може, коли б ми на ділі визнавали суперечності та боротьбу їх, коли б не боялись говорити та зважувати всі « за » і « проти » — і не боялись, « зриву », то ми виявили б уже при будівництві першої ГЕС низку питань, які вимагають громадського обговорення — обговорення проблем замість чистого схвалення патетичних фраз. Висвітлення їх у пресі з розумними аргументами, а не з боязкими натяками і обережними відгуками.

Та діалектика розвитку, через яку ми під шум

практицизму переступаємо в сферу життя культурного, б'є на кожному кроці у сфері, контрольованій цифрою.

Державі потрібні слухняні виконавці, але слухняність на все готових виконавців породжує волюнтаризм і « пізній розум » зверху, де після перших жнів кидаються : а чого ж ви, спеціалісти, не доповіли, не попередили... Отже, виходить, державі насправді потрібні принципові люди, які мають тверезий глузд, тверді принципи і мужність заперечувати.

Державі потрібна масова підтримка будь-яких заходів, але насправді їй більш потрібна тверда підтримка людей відповідальних, які морально беруть ці заходи на себе як свої власні, ніж підтримка тієї маси, яка завтра так само одностайно висміюватиме той захід.

Державі потрібна наукова підтримка, але там, де лободівська наука просто підводить обґрунтування під державні заходи — вона вироджується, м'яко кажучи, в нерентабельну рекламу. А в кінцевому підсумку виявляється, що насправді державі потрібна та наука, яка вільно розвивається за своїми законами, сумлінно розроблює свої проблеми, зате може дати компетентну незалежну думку з приводу практичних питань.

Всякій державі найлегше з мікролюдиною, але це тільки на перший погляд. Далі виявиться, що вона хоч податлива, не пручається, але й не може послужити опорою.

Виходить, державі потрібна незалежна громадська думка, яка критикує та контролює її дії, а за те по суті підтримує її в головному і спрямовує на добрий шлях.

Хто має нині силу і здатність думати про головні міжвідомчі надвиробничі справи — хто, крім громадської думки? Кожен — зверху донизу — по горло зайнятий своїми справами і конкретними обов'язками у своєму відомстві... Кожен прагне уникнути відпові-

дальности за щось більше — і все найбільше складається безконтрольно само собою, як рівнодійне різних сил.

Тільки громадська думка може досягнути все, вчасно подати знак тривоги, вчасно порушити якісь важливі питання, словом — бути найвищим регулювальником складного суспільного організму.

Вона спирається на чесних, справжніх громадян, що користуються гідними людини правами і обов'язками, тобто беруть на себе вищі обов'язки і виробляють у рамках закону права, якими користуються на повну міру. Бо що таке права для запобігливого раба, який не вміє про них і думати, зате вміло випрошує милостиню в начальства і таким чином утверджує неписані закони та продукує мікрокультури, що сидять на законі і мислять самі себе законом. Передусім потрібно, щоб кожен навчився почувати себе господарем і громадянином, бо хто боїться домагатися своїх вищих прав, той неодмінно звільняє себе і від вищих обов'язків.

Ми — покоління, щасливіше за наших батьків. Ми присутні при народженні громадської думки, яка сміє відрізнятись від офіційної. Вона росте і шириться (раніше вона скніла в роз'єднаних індивідах і гасла на перший же оклик). Нині вона вже є, і живиться не лише «самвидавом», але й тими газетними, журнальними статтями та художніми творами, які проскакують і вже не можуть не проскакувати, бо вони проскакують навіть у головах тих, хто має їх фільтрувати і затримувати.

З цього можна тільки радіти: в суспільстві йде процес демократизації за властивими йому законами — знизу. Громадська думка — це на всіх мовах і в усі часи найвища інстанція: всі мусять рахуватись з громадською думкою. Всі уряди завжди відповідно змінювались під тиском громадської думки. І коли так нещасно складається життя суспільства, що між громадськістю і офіційною думкою велика дистанція,

коли розходяться з ділами
в розгоні страшному слова —

офіційна думка наближується до громадської, а не навпаки. По суті так було і в нас — у кінцевому результаті. Бо коли помилялась громадська думка? А коли помилялась офіційна? Лише заднім числом... Згадаймо загально-відомі випадки. Критика злочинств Сталіна не була особистою примхою М. Хрущова : вона випливала з необхідности наблизитись до народу, до прихованої, але живої громадської думки про антиконституційну діяльність того, хто за офіційною версією був лише геніяльним і т. п. І не довелось агітувати : народ одразу сприйняв цю критику « культу », зрозумівши її як початок направлення різних деформацій у суспільному житті.

Так само повість О. Солженіцина « Один день Івана Денисовича » прорвалась не випадково : на неї випала історична місія сказати слово правди про те, що ятрилось у свідомості народу і посідало в ній таке ж місце, як табори в СРСР. Чому цього раніш ніколи невідомого автора відразу визнали видатним письменником і висунули на Ленінську премію? Завдяки газетній рекламі? Ніякої особливої реклами він не мав : його піднесла громадська думка і досі тримає на тій височині, що до неї письменник своїми безкомпромісно чесними творами має тільки підноситись. Так само раптом виринуло в літературах різних республік чимало імен, які громадська думка визнала « справжніми ». Громадськість видала окремим талантам аванси, на які їм потрібно працювати все життя — і шануватись.

У всій людській історії громадська думка раніше чи пізніше стає панівною. Нині роман О. Гончара « Собор » став предметом нападок офіційної критики, очевидно, настільки тимчасово, що під нею вже навіть охочі не зважуються одверто підписуватися власним прізвисьцем...

Лобода негативний в оцінці громадської думки — і офіційна думка теж визнала його негативним. Значить, громадська думка нині є чинником, з яким не рахуватись не можна. Залишається ще тільки прийняти і втілити в життя критерії громадської думки. Ці критерії — морально-етичного характеру.

У нас нині головна різниця між людьми виступає у вимірах морально-етичних, а не політичних. За столом усі одностайні, всі «чешуть правду», все розуміють, визнають наявність нерозв'язаних проблем, підтримують чесність і порядність. А коли доходить до діла — порядні залишаються самі на рівні людської совісті, мікролюдина шукає «матеріальної зацікавленості» і премії за «прохідний проект», обиватель іде, хитро посміхаючись, шляхом найменшого опору, а кар'єрист виставляє себе єдиною опорою порядку, і, ні перед чим не зупиняючись, плете інтриги, «викриває», заводить на слизьке і на найсвятішому місці мостить собі трамплін.

А тим часом «лябораторії тільки фіксують порушення санітарних норм», публіцисти тільки натякають, що розуміють проблеми, суспільні науки тільки фіксують окремі недоліки і заспокоюють, що вони мізерні на фоні досягнень, а міліція займається тільки наслідками порушення громадського порядку — і не встигає... За такого стану речей справді треба мужности і готовності на жертви, щоб від фіксування перейти до пошуків виходу із зачарованого кола.

Тип людини, яка бере на себе відповідальність і вину за становище, яка думає про перспективу справи, а не службову перспективу — як от драматичний герой фільму «Наш сучасник» — це справжній позитивний герой нашого часу. Але зараз він може перемогти тільки морально...

Людина вузько спеціалізується, дрібніє, байдужіє в нинішній атмосфері відчуження — перекладає відповідальність «на короля». А тим часом перед людиною

постають щораз більші проблеми, які колись не існували.

Проблема прісної води — не в Сагарі, а в нас — у зв'язку з розвитком промисловости.

Проблема запобігання загальному отруєнню повітря і землі через безперервне зростання відходів виробництва.

Проблема збереження природи, лісів та вигибаючих нині видів рослин і тварин — для підтримання відносного балансу природи.

Проблема збереження землі від ерозії і засолення — хоча б такою, мірою, щоб « житниця » прогодувала себе.

Проблема здоров'я нового покоління, серед якого дедалі більше калік та різних симптомів виродження через алкоголізм батьків...

Проблема освіти у нашій найконсервативнішій із шкіл у зв'язку з науково-технічною революцією та потребою докорінного перегляду сформалізованого навчання.

Проблема виховання елементарних громадських чеснот, ідеалів і вірувань та перевиховання духовно занедбаной молоді, бо інформація сама по собі не перевиховує і не вдосконалює.

Проблема усунення з керівних робіт догматиків, які всю свою цінність вбачають у вироблених навичках гальмувати і формалізувати найкращі вияви живої людської енергії.

Одне слово — проблема нової людини, здатної тверезо, на сучасному науковому рівні осмислити нову інформацію і мужньо, самовіддано шукати виходу з того становища, що у нас « лябораторії тільки фіксують ».

Але визнаймо одверто : для обережної людини, натренованої кон'юнктурою і дисципліною « правильного реагування », для типу людини, який культивується в

нас досі, ці проблеми мертві — вона боїться і думати про них.

А це ж тільки початок переліку, який мала б виробити Академія суспільних наук за допомогою преси.

« Бачити добре в сучасному чи принаймні перевагу хорошого над поганим » — це дуже спокійне заняття, яке може перетворитись на оздоровлюючий моціон. На жаль, воно хоч фізіологічно і корисне, проте нікуди не веде і тільки й дивись вироджується в маніловську прекраснодушність, у пенсіонерські клопоти під позавчорашнім чи післязавтрішнім днем, у ліниву надію, що все само собою добре складеться, в агітково-шудну машкару, під якою егоїзм святости, — У боягузливому звичку нічого не бачити, аж поки пальцем не вкажуть зверху.

А тут треба не просто бачити, а щось робити, усвідомлюючи погане не в кольорових вимірах, а як проблему — невідкладну, як лікування хвороби.

За час рожевого бачення нагромадилося стільки щаданих проблем, що перед ними наша молодь, не підготовлена до мужнього і самостійного громадянського життя, стала розгублено і безпорадно. Почала апатично сміятися з себе, із свого безсилля розплутати клубок суперечностей життя. Позбавлена можливості дільно розв'язувати їх, вона налітає на них, як метелик на свічку, кидається з уїдливіми словами, а потім, витративши талант безстрашності і безкомпромісовості, кожен сам собі шукає « квітучого життя ». І ось нині ми їх хочете втішити тим, що добре переважає. А вони поблажливо усміхаються : хай собі переважає...

До молоді треба ставитися серйозно, з повагою і надією. Суспільні проблеми мають ставитися перед нею на повен голос для того, щоб підготувати людей, які візьмуть їх тягар добровільно на свої плечі. Молодь мусить знати, що це її проблеми — і ніхто, крім неї, їх не розв'яже. Що їй треба доростати до них, а не посмі-

хатися і будувати собі найпростішу модель світу, яка при доброму комфорті вимагає мінімальних зусиль.

Від часу війни, яка залишила великі питання життя загострено відкритими, минула ціла епоха в житті нашої землі і в душі людей — може більше, ніж за все XVIII і XIX століття! А всі великі питання просто покрились новими і гниють, як відновлені рани.

Відбулась в історії найбільша технічна революція, яка переоснастила транспорт, виробництво і особливо збройні сили, а відповідно стратегію і політику держав, що вже зараз не можуть триматися на рівні політичних емоцій, держав, що дбають про військову готовність, не вірячи в результати війни. Відбулися величезні зміни у взаєминах народів і в еволюції їхньої національної самосвідомості. В наших уявленнях, у наших бібліотеках, у настінних портретах, у газетах за 20 років — у нашій свідомості відбулися такі струси, що справді треба бути голсворсівським старим Форсайтом, який не помітив, що відбулася перша світова війна!

Ми звикли традиційно ховати від себе ту правду, над якою треба було б найбільше думати. До цієї позиції страуса із захованою під крилом головою насувається страшна аналогія — минула війна.

Цієї найдорожче оплаченої в історії притчі ми ж і досі не осмислили, і досі боїмося заглянути правді у вічі! Кривавими слідами її Олександр Довженко написав « Україну в огні », де зачепив і проблему запущеності людини, якій говорили про плян, але ніколи про честь, і проблему розбрату людей на догматах клясової ненависти, і проблему вини тих, що покинули народ під окупацією, порівняно з виною тих, що залишилися під окупацією. Написав — і в стані генія, який виповів істину, подав Сталінові. Сталіна ця істина розгнівала, але не зацікавила : він ще не через такі істини переступав...

Зараз ми знаємо, що там лише півістини, але ми досі не знайшли в собі мужности надрукувати її.

Такого ігнорування проблем і фактів, такої втечі від здорового глузду, такого страуса з головою під крином фашизм не міг і вимріяти... І от вибухла війна, першою в огні опинилась Україна і понесла найбільшу давшину кров'ю.

За прикладом Івана Грозного бог зажадав помсти за те, що не вистояла. Вірунька заплатила йому цінною — « так у піджаках, у домашньому й кинуте було їх на Дніпро, повели їх туди лейтенанти вночі ». Як солдатів, чи як козлів відпущення? Навіть перед дулами абсолютного ворога догмат ненависти вимагав вишукувати жертв з-поміж себе!

Нині досвід розбрату, ворожнечі, ненависти, підозр і звинувачень здискредитував себе докраю. Нині ненависть і недовір'я — найбільше прокляття людства.

Мусимо зрозуміти, що почалася смуга історії, яка вимагає від нас негайної мобілізації всіх наших людських цінностей, всіх зусиль нашого розуму, всіх душевних сил, всіх наших людських талантів і всіх уроків історії для найтверезішого, суворого і чесного погляду на себе, щоб зважити становище і перетворити себе, якщо хочемо знайти вихід перед катастрофою. Ми, люди замінованої плянети, можемо або піднятися до висоти становища, опанувати ситуацію, або впасти жертвою « технічно грамотно », досконало заведених механізмів.

Зараз ми вже бачимо, чого варті всі ті клопоти і міжнародні конфлікти, які вимотували сили, нерви і мозок людей після війни — і задля яких відкладались на задній плян найболючіші внутрішні проблеми, що вимагали напруження всіх духовних, моральних і матеріальних сил суспільства.

Китай, Корея, Куба, ОАР, В'єтнам...

Хіба все це не ланцюг доказів, що єдина опора і надія держави, єдине справжнє — це свій народ. Його

внутрішні проблеми є головними, і по суті все вирішується тут — і міжнародне становище, і позиції та престиж у змаганні двох систем, і авторитет країни.

Безглузда і безперспективна війна у В'єтнамі зробила нещасною найбагатшу країну і поставила її в жалюгідне становище в очах світу, оголивши внутрішні язви... Епідемія диктаторства у Греції покрила ганьбою найславетнішу колиску світової культури... А спалах демократизму в чехів і словаків зробив їх нині улюбленцями світу.

Як ми, сонні і вдоволені, можемо зберегти себе на своїй землі, коли в Китаї кожен рік народжується стільки, як ціла Україна, а природа ж кінець кінцем бере своє — вона заповнює простір.

Бомбами? Бомба нинішня може все знищити, але нічого не може врятувати.

Духовна єдність людства, до якої ми все ж таки йдемо, хай мимохить зі скрипом і небезпечною повільністю, стає очевидною конечністю. Але для такої єдності мусимо виробити свою високу мову, свої найбільш людські гуманні критерії, свій незаперечний моральний авторитет.

Тільки краща частка душі врятує людей від обережно розсудливих розрахунків, як обвести бікфордів шнур... навколо пальця, від пристрасних бажань, щоб у нашого сусіда корова здохла...

А тим часом ми ж знаємо, де починаються наші сусіди, бо виростають щораз нові кордони, з'являються щораз нові вороги і звідусіль, злісно витираючи обличчя, лаються люди, які плювали проти вітру.

І хто є ми? Чи — це суспільне об'єднання вже має один високий світовий ідеал? Чи об'єднання, яке тримається тим, що має спільного ворога і, замість займатися собою, реагує на ворога?

Ми мусимо знову навчитись називати речі своїми іменами, щоб осмислити себе у світі — щоб знайти у ньому нових друзів. В сучасному світі доводиться

об'єднуватись, постійно підшуковуючи в собі все краще, що привабливо яснітиме на ринку світових цінностей. Ми так надовго поринали, що маємо попереду великий, завидний для сусідів шлях піднятися вгору, і на цьому шляху оживуть великі приспані сили.

Мусимо змінитись, щоб поважати себе, навчитись поважати інших і таким чином заслужити повагу інших. Бо що інакше може значити міжнародне об'єднання людей доброї волі незалежно від вірувань, переконань, рас і націй? Це значить, що поняття доброї волі є спільним знаменником загальнолюдської моралі — людей щиро об'єднаних діяльним прагненням творити порядок і свято у власному домі.

І коли тут зірветься знамените питання « на чий млин воду », то справді доречно його з'ясувати.

Якщо ми перестанемо посміхатися самі з себе і почнемо серйозно ставитися до себе та своїх справ, називаючи речі своїми іменами — на чий це млин? Якщо ми самі порушимо свої проблеми і самі візьмемося за них, замість звикати до їх іронічного висвітлення з чужого голосу — то на чий млин?

І навіть говорити про млин, коли насправді йдеться про ріку — про те, щоб не засохли джерела.

Вся ніжність людського розуму й душі століттями йшла на те, щоб зігріти надію на краще майбутнє.

Після тієї страшної війни вже ніхто не зумів ні в що велике повірити. І вже ніхто з великих поетів не снів золотих снів XIX віку. У п'ятдесяті роки нас охопила тверезість після важкого похмілля — і ми гарячково кинулися шукати нитки загубленої правди. І стали вихоплювати із заготовлених « списків макулятури » вартості, високо оцінювані в європейському світі.

Коли б навіть сталося чудо і ця пізня реабілітація повернула нам усе втрачене — це заповнило б прірви минулого, але не розв'язало б нам дороги в майбутнє.

Нині переживає кризу планета. Бомби. Атомні, водневі, кобальтові, силікатні. Ракети-носії. Бази на

землі і над землею. І надбомба — зростання народонаселення.

Може, комусь здається, що висування наших духовних національних і соціальних проблем — це голодний азарт на приреченому кораблі «Титанику». Так людина думати не може. Поза усвідомленням тих проблем не можемо підвестись до рятівного самоусвідомлення. Криза плянети мусить гаситись від найменших вогнищ, а не ґлобально. Ми сприяємо розв'язанню світових проблем у міру того, як розв'язуємо свої. Кожна республіка сама мусить розв'язувати свої проблеми, і тільки тоді вони розв'яжуться в Союзі. Кожна людина в собі сама мусить розв'язувати ті проблеми, які розв'язуються в світі. Первісний ключ — в людині. А людину сковують умови. Але умови для себе зрештою витворює вона сама — на свій зріст. Мусимо рости і духовним зростанням, моральним авторитетом здобувати престиж і відстоювати своє місце під сонцем.

...Обвітрений, битий дощами, припорошений пилом віків стоїть наш стародавній собор у павутинні риштування, як жива пам'ять віків. А під ним усе

живе... умирає... одно зацвіло,
а друге зав'яло, навіки зав'яло...

І, може тільки його не заносить вітер часу пожовклим листям того, що одцвіло.

Під вічними зорями він велично стоїть і незмінно значить найвищу грань нашого поривання в небо.

Але що йому віщує те риштування? Світле обновлення, чи облудну видимість заміни? Новий гімн сонцю, чи біблійну Содому? Високу осанну на хвилях його вічної думи, чи міняйлів у храмі, здеґрадованому до критого ринку?

«Треба врятувати духовну спадщину, бо геній народу зов'яне: треба врятувати самий народ, бо спадщина пропаде. Для добра мого краю доведеться мені кожному мить діяти в цьому напрямі всією силою моєї любови» (Сент-Екзюпері).

II

CTATTI

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ

Мені хочеться сколихнути плесо, під яким ховаються джерела нашого духовного життя. З цих джерел ми живимось, вони дають нам духовну міць, велич і внутрішню гармонію, на ґрунті чого народжуються найкращі безкорисливі спонукання. У нашому сприйманні навколишнього незмінно присутній емоційний, художній елемент, наше естетичне почуття і ставлення. Важко сказати, наскільки саме цей естетичний момент визначає нашу особисту і громадську вартість, але можна сказати, що наша інтелігентність, культура, наша морально-етична організація дуже тісно пов'язана з естетичною культурою.

Знайомі нам приклади безпринципного і еґоїстичного естетства нібито застерігають від пов'язування естетики з мораллю й етикою, але, по-перше, спеціалізація в мистецтві ще зовсім не є ознакою глибокого сприймання краси, по-друге, однобічний естетичний розвиток нітрохи не кращий за будь-яку іншу однобічність.

Естетичний смак взагалі і художній смак до мистецтва розвивається в певних умовах життя. Цей розвиток вимагає освіти, але навчання ніяк не треба плутати з розвитком. У людей, чуйних до краси, наділених тонкою душевною організацією і чуттям міри, художній смак вищий, ніж у численних дипломованих ремісників, які вивчили художні принципи і мову мистецтва.

Всі міркування про естетичне виховання неодмінно зводяться до одного : потрібні культурні, талановиті люди, які пристрасно люблять правду у житті й мистецтві і не терплять : діяльної бездіяльності, байдужості і так званого формалізму, тобто шкідництва. Тільки такі люди можуть робити потрібну для суспільства роботу, а не убогі духом чиновники, які хоч і добросовісно виконують свої завдання, проте фактично відіграють шкідливу роль, вносячи систематично дух мертвоти, нудьги і байдужості в справу боротьби з душевною дрімотністю. « Немає нічого страшнішого за діяльне неуцтво », — застерігав колись Гете.

Бездарність і неуцтво оточує себе атмосферою терпимості, воно робить « погоду » і нерідко визначає середній рівень : за ним інерція звички...

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Висота середнього рівня — це винятково важлива проблема для естетичного виховання молоді. Справа в тому, що це виховання здебільшого стихійне. Воно залежить від тих творів мистецтва, які найчастіше впадають в око, які людину оточують, до яких людина звикає. А звикати найлегше до того, до чого не треба підійматись... Обиватель не любить підійматись : він пасивно приймає розважальний жанр, він інертно відхиляє нове, складне і незвичне. Він із задоволенням проглядатиме новий варіант голлівудівського любовного штампу, але відмовиться від того інтелектуального напруження, яке потрібне для сприйняття кінофільму « Людина йде за сонцем ».

Перше яскраве враження від якогось образу довго зберігається в уяві людини разом з емоціями новизни і неповторності відкриття. Людина віддається почуттю і настроєві хвилини. Повторне сприймання знайомого образу поглиблює і закріплює естетичне переживання. Воно вже стає надбанням людини, більше то-

го — основою для сприймання інших художніх явищ, насамперед споріднених що за асоціацією викликають схожі емоції. Так виробляється вибіркове ставлення до явищ мистецтва.

Дитина 3-4 років ще небагато може висловити, але вона вже тонко відчуває і диференціює — відтінки зовнішнього виразу і осмисленість людського обличчя, пісенно-музичні мелодії, барви й форми, звучання художнього слова. Наслухавшись (хоча й не дуже уважно) Гріга або Чайковського, вона часом протестує проти розв'язно-підкресленої « дитячої музики : « Татку, виключ, будь ласка, цю кислу музику ». Наслухавшись народних казок, вона вже може перервати читання дуже « корисного » і повчального свіженького оповідання (віршем чи прозою) : « Заховай кудись цю бекну книжку ».

У нас так багато виходить щебетливо-бездумних, загострено-повчальних і виробничо-націлених книжечок, що просто дивуєшся : автори найменше думають про діток і найменше знають їх. Здавалося б, чим може зачарувати дошкільнят « Вечірня зіронька » — уривки із задумливо сумних поезій Т. Шевченка, але дитина швидко запам'ятовує всі ці поезії і просить ще почитати... Мимоволі думаєш, що незіпсований дитячий смак до краси безпомилково вгадує справжню поживу для розвитку душевних сил, і ця пожива виробляє своєрідний імунітет проти всього нарочито-фальшивого, бездумного, бездарного.

До дитячої літератури треба ставити особливо суворі вимоги, тут потрібна прискіплива критика, яка не зносить і духу легкодумного інфантилізму й сірости.

Від вражень дитячого віку залежатиме дуже багато, в естетичному вихованні — особливо. Мова дитинства, пісні дитинства найчастіше визначають улюблену мелодію багатьох людей. Декому графіка першого букваря досі пам'ятається як зразок улюбленого мистецтва, а перші вірші з букваря — як найсвятіша по-

езія дитинства. Правда, все це було дуже давно, і з тих пір Міністерство освіти багато встигло по лінії заокруглення, стандартизації, словом — виготовлення цієї залізної « правильності », до якої ні з якого боку не причепишся... Переглядаючи наші перші книжки для дітей, мимоволі думаєш, як важко нам буде домагатись пошестей, коли ті діти підростуть.

РОЛЬ ШКОЛИ

У нас вкоренилась наївна ілюзія, нібито гарантована « правильність » виховання неодмінно дає « правильного » громадянина. Ми не хочемо зрозуміти, чому жива дитвора так одчайдушно звойовує методичні зусилля дорослих дядів, які домагаються від них статечної акуратності і поміркованости суджень.

За ідеєю, шкільне навчання повинно було б давати дітям розуміння великого мистецтва і прищеплювати до нього смак. Тоді не було б у нас проблеми естетичного виховання. Але чи пристосована до цього програма хоча б з літератури? Чи має вона на увазі взагалі прищеплення художніх смаків? Чи ганили коли-небудь якогось вчителя чи автора підручника за « допущення помилок » в естетичному вихованні?

Мені пригадується випадок, що трапився в одній з шкіл нашої співучої Полтави.

На уроці в VI класі проходили тему « Народні пісні ». Вчителька запитала : « Діти, які ви знаєте народні пісні? » Діти напружено мовчали. « Як — не знаєте народних пісень? » — підбадьорювала вона, трохи ніяковіючи, і тоді несміливо піднялась рука. « Утро красит нежным светом », — сказав хлопчик. Вчителька нетерпляче звернулась до всіх : « Ну, згадайте народну пісню, яку не раз слухали дома, по радіо ». Діти несміливо вгадували. « Пуговичка » — згадав хтось вивчену в піонерському таборі пісню про пильність дітей, що впіймали шпигуна, « Пісня про Дніпро », — намагався

влучити інший, але не влучили, аж поки вчителька не нагадала : « Розпрягайте, хлопці, коні », « Посіяла огірочки » та ін. Діти байдуже кивали головами. Мовляв, знаємо. І справді знали : в Полтаві завжди можна почути народну пісню, проходячи вулицею повз розкриті віконниці. Знали, але їм не спадало й на думку, що за урочисто-солідною програмою можуть запитувати про такі буденно-домашні речі, як « Розпрягайте... » Школа, в їхньому уявленні, повинна давати щось вчено-казенно-сухе для запам'ятання.

В іншій школі працює вчителем української літератури І. Ребро. Він приносить з собою на урок скрипку, у нього вже слабкий голос, але він ще виконує дітям твори, покладені на музику. Про нього багато розповідають школярі, але чиновницька методично-освітня « мисль » мовчить, ніби соромлячись цих « екстравагантних » розповідей...

У нас правильно наголошується вивчення позитивного досвіду, але чомусь ніхто не займається вивченням негативного. Ніхто не хоче помічати того, як успішно, поступово й систематично виховується нехить і вбивається смак до літератури, як природна потреба школярів у поезії часом породжує сакраментальні альбоми, де відкладаються найдивовижніші душевні осадки. Зрештою, вивчення негативного досвіду естетичного виховання якось пояснило б зародження перших бацил пасивності й байдужості в юнацтва, від якого саме чекають високого горіння. Природа не терпить порожнечі : духовні потреби забиваються « всеядністю », відмирають і замінюються фізіологічними...

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ МИСТЕЦТВА

Мистецтво само не приходить. Його шукають і відкривають для себе. В останні роки у нас багато робиться для того, щоб його легко було знайти. Але ми ще не навчилися цікаво писати про мистецтво. У нас майже

не досліджують історії народження твору, психології творчості. Натомість часто пишуть дату його створення і виводять з неї найкумедніші соціологічні асоціації.

Відомо, що розуміння складного музичного твору вимагає певних уявлень про його джерела, про обставини створення, про творця. Такі відомості пишуться на конвертах грампластинок в країнах народної демократії. У нас же читаємо чомусь на цих конвертах правила поведінки з пластинкою. У всіх республіках пишуть правила. Деякі нараховують їх з 10, інші ліберально скорочують до 2. Чи нікому писати про музику, чи ні для кого, чи немає штатних одиниць для цього, чи просто не винесено спеціальної ухвали?

Популяризація вимагає високої культури, ерудиції, тонкої інтерпретації — тільки тоді вона підійматиме на вищий щабель культури.

ІНЕРЦІЯ НЕВИБАГЛИВОСТИ

Коли мистецтво підтримує і легалізує примітивні смаки, то це найгірша роль, яку воно може зіграти. Довгі роки ми звикали до мистецтва, позначеного печаттю більш ніж скромної індивідуальності. На повісті дня завжди стояло гасло зв'язку з народом і завжди відміняли « критерій народности » трохи співзвучно з простотою, дохідливістю і невибагливістю. При цьому якимось забувалось, що народ посилає своїх дітей в школу для того, щоб вони відкривали йому вищий світ культури, а не для того, щоб вертались такими ж і хвалились незайманою святістю простоти.

Назріла потреба осмислення народности, бо в часом уявляють вершиною народности те, що створювалось під низькою кріпацькою стріхою на далеко полишеному за нами рівні культури. На тій народній творчості, в якій вирувала запорізька свобода духу, вирости великі таланти, які наклали на народ і на саму

народність « свого духу печать ». Вони духовно злились з народом, навіки заглибившись у нього совоїм корінням, але вони підіймались до вершин людської думки, людської культури свого часу, не знаючи ніяких меж. Народність живе в тій безкомпромісній правдивості і тверезості погляду на життя, в глибокій задушевній пісні про те, чого людям бракує, за чим вони тужать, за що змагаються.

Вже в Нечуя-Левицького і Мирного немає й сліду тієї ідеалізації, з якої почав Квітка (і почав закономірно, з ентузіазмом першовідкривача), а в нас і досі солідні автори, буває, долають дистанцію між народом, вдаючись до ідеалізації, замість об'єктивно досліджувати народний світогляд, мораль, естетику.

Народність у справжньому розумінні цього слова повинна задавати високий тон нашій літературі, а не освячувати невибагливість.

Література виховує читача. Пам'ятаючи це, читач вимагає такої літератури, яка розкривала б для нього джерела духовного життя і символізувала б рівень сучасної культури.

Звичайно, внутрішнє багатство людини — це те, що вона сама змогла ввібрати в себе з навколишнього. Але внутрішні надбання людини залежать також від того, наскільки саме мистецтво здатне підіймати її вище сфери буденних дрібниць, очищувати, наснажувати духовно, наскільки воно допомагає їй « своїм життям до себе дорівняти ».

(« Літературна Україна », ч. 97, 1962)

НА ПОЛІ ЧЕСТИ

(скорочено)

Леся Українка. Хто вона? Крик чайки над пересохлим руслом, стоптаним копитами чужої орди? Волинська мавка, що від весни, до осені пронесла тугу за ідеалом волі й краси? Хворе дівча, що створило навколо себе драматичний світ прозорих привидів з античності й середньовіччя? Чи, може, Кассандра, трагічна пророчиця полоненого і заснулого краю, приречена говорити жорстоку правду людям, які воліли б мрійну казку?

Що б там не думали про Лесю Українку її сучасники, але зараз нам треба глибше осягнути її велич і уявити її місце в ряду велетенських смолоскипів, що освітлюють історичний шлях народу і позначають етапи його духовного розвитку.

Які традиції живили Лесю Українку і яку власну печать вона поклала на духовне життя народу?

Якщо говорити про традиції, то Леся Українка справді породження шевченківського духу, його безкомпромісності й безоглядності. В родині Косачів були й свої революційні традиції — від декабристів до революційного народництва. Вона з дитинства впивалася героїчними переказами, музикою рідної мови й пісні. Але, подібно до героїні її драматичної поеми « На руїнах » Тірци, вона готова була кинути в ріку деякі

« брязкала старі », напоєні невольничим духом жури і безнадії, скажімо, журливе козакофільство епігонів.

Скрізь плач, і стогін, і ридання,
Несмілі поклики слабі,
На долю марні нарікання
І чола схилені в журбі.
Над давнім лихом України
Жалкуєм-тужим в кожний час,
З плачем ждемо тієї години,
Коли спадуть кайдани з нас.

Так збагнула картину тогочасного життя 19-літня дівчина. Здавалося б, у такому віці тільки вчаться, а вона вже відтоді не зносила ліниво-сентиментальних слів та балакучої бездіяльності. Все життя її було напруженою боротьбою проти важкої деспотії « всеросійських » фараонів, проти тупої покори і пристосовництва обивателів та кволодухих патріотів-хуторян, нарешті, проти фізичного болю і знесилля у собі самій.

Вже в юнацтві Леся Українка підносила над лібералізмом поміркованих просвітян, над обрядовим « патріотизмом » народовців, що уникали самого слова « революція » і зі страху, по-рабськи ненавиділи соціалізм.

Здається, ніколи не втихали розчулені плакальниці над її здоров'ям, про яке вона не любила згадувати, і своїм млявим співчуттям ці квітучі сангвініки незграбно заступали ту духовну велич і міць, що її виробила Леся Українка і дала на озброєння своєму народові.

Вона виробила витончену філософію безкомпромісної боротьби, мужності і буденного подвигу, вона звеличила найвищу красу — красу змагання і найвищу революційну етику :

Тільки життя за життя! Мріє, станься живою!
Слово, коли ти живе, статися тілом пора.
Хто моря переплив і спалив кораблі за собою,
Той не вмере, не здобувши нового добра.

Мрія про волю народу була найбільшою мрією, пристрасною її життя, яка не залишала її після поразки революції 1905 року. В ці бурхливі роки Леся Українка одверто стає під корогву революції, стає другом повсталих робітників і шукає племенистого слова для нової пісні :

Так, щоб червона, ясна корогва
З піснею вкупі творила дива.

Соціальне і національне визволення народу для неї, як і для кожного справжнього революціонера, було одним і тим же питанням.

Мало хто в ті часи так органічно, так гидливо відчував на собі ганьбу і тавро неволі, як поетеса, що носила в собі незвойований лицарський дух свого трудового народу. « Мені не раз видається, що на руках і на шиї у мене видно червоні сліди, що понатирали кайдани та ярмо неволі, і всі бачать ці сліди, і мені сором за себе перед вільним народом », — писала вона з-за кордону. Звичайно, вона знала ціну буржуазній свободі і моралі, яка дозволила « вільним » поетам і артистам « привітати імператорське російське подружжя у Версалі ». Вона кинула їм слова найбільшої зневаги : « Ганьба вільним поетам, які перед чужинцем дзвенять ланками своїх добровільно накладених кайданів. Неволья ще мерзотніша, коли вона добровільна ». Послідовно, невблаганно ненавиділа поетеса деспотизм у всіх його проявах — від дрібної тиранії слуг царя земного до тиранії царя небесного.

Мертвотний дух царського деспотизму і централізму вмів заморозувати паростки життя ще до того, за-

ки вони з'являлись. Він умів на все натягати застібнуту доверху уніформу і повелівати за уставом, щоб люди потроху до цього звикали, як в'язень — до клітки і темряви, щоб, втомлені працею, не дуже задумувались, що життя це буяння сил, це поривання до сонця і волі, а не жертва самодержавному Молохові, що прагнуть увіковічнити себе не в людському серці, а в камені тих чи інших пірамід, збудованих на кістках людей. На ці « вишки чужому Молохові », вона не вмiла дивитись очима естета, а бачила тільки як

біліє мрамор, мов кістки на полі,
порфір жаріє, мов пролита кров,
сієє золото, мов пожежа ясна,
недобудоване стоїть, немов руїна,
і чутно поклик наших переможців,
і чутно стогін нашого народу.

Леся Українка підносила до найвищої класової і національної гордості, не сумісної з будь-якою формою примирення з невольничою дійсністю, з невольничою квалістю тих, що добросовісно служили і... плакали, особливо в шинку.

В листі до М. Драгоманова вона так писала про народовців : « Їхні криві дороги, quasi патріотичні вигукання та поклони урядові дуже обридли... Просто саме почуття правди відвертало мене од такого « лойяльного патріотизму ».

Розтлінні слова « будівників імперії » « лилися, мов отрута млява, і посідали душі, мов іржа », і присипляли, ставали звичними і священними, як попівська проповідь смирення. На них виховувались душі, які не знали ні справжньої любові, ні ненависти — все зливалось в казенно-оптимістичній благодущності.

Тоді війною звали братовбійство..
Повинністю громадською — уклінність,

Патріотизмом — лютість до чужинців...
Убожеством там звали смерть голодну,
Простотою — темноту безпросвітну,
Ученістю — непевнеє блукання,
Бездушну помсту звали правосуддям,
А самоволю деспотичну — правом.

Як можна було людям, вихованим на цих поняттях, говорити про обов'язок перед народом? Вони посміхались і квапливо повертались масними очима до начальства.

Кому ж і як пробудити народ, знаючи, що

Народ наш, мов дитя сліпее зроду.
Ніколи світа-сонця не видав,
За ворогів іде в вогонь і в воду,
Катам своїх поводитирів отдав.

Яким крилатим словом, за яким вогненним стовпом вести його до іншого, справжнього світу?

В цей час на арену політичної боротьби виходять найреволюційніші сили. «Стоячи близько до визвольного суспільного руху взагалі і пролетарського зокрема, Леся Українка віддавала йому всі сили» — писала 1913 року газета «Рабочая правда».

Через всю творчість Лесі Українки проходить жага могутнього слова, слова-криці, слова-меча. І вона своїм словом розпочала бій на полі чести народу. З темряви і хаосу спаплюжених спекулятивних слів вона брала слова-поняття і повертала їм благородний людський смисл. Вона творила образи героїв високої душевної краси і сили. Вони не знають страху, бо не бояться вмерти. Вони не знають облудної фальші, лакейського пристосовництва, прихованих почуттів та кривих доріг, — для цього вони надто горді. Воля для них — це внутрішня свобода духу, як у Неофіта-раба. Вона — безсмертна; вона не вмирає навіть від меча. Боротьба для них — це зміст життя. Вони, як Роберт Брюс, не визнають поразки, бо змагання — це перемога

або загибель. Любов їхня — це повна готовність до самопожертви, як в одержимої Міріам, і цілковите нерозуміння любови і терпимости до ворогів; кохання їхне — це душевне цвітіння і вірність Мавки... Правдивість їхня — це правдивість пророчиці Кассандри, що заради тверезої правди зреклася щастя, правдивість Тірци, що вчить замість квиління на руїнах старих святинь будувати новий дім.

Мораль її образів, логіка її понять вимагали свідомого вибору, між змаганням і пристосовництвом, між честю і безчестям — і виключали ліберально-буржуазну позицію чиновника, готового самий факт писання українською мовою піднести на рівень подвигу, « любити народ » і залишатись байдужим до безпросвітних злиднів і темряви, в якій жили селянство і робітники, що складали той народ.

Леся не співала про свою любов до України, не писала про козацтво і князівські часи. Єгипет, Палестина, Греція, Рим, Шотландія... Чого вона там шукала? Забуття убожества рідної хати? Екзотики далеких країв? Спочинку і музики на хвилях чужих вітрів під чужим небом?

Що її приваблювало в древньому Єгипті, Вавілоні? Передусім виразність порівняння : говорячи про « єгипетських жреців деспотію важку », про « єгипетський полон », про « ту важку єгипетську роботу, що має вславити імення царське », про « дім роботи, країну неволі », Леся Українка говорила про рідний край і про « всеросійських » деспотів, які свої завоювання завжди маскували християнськими фразами. Клясичні аналогії в її творах були наочно доказовими і загальнозрозумілими. Вони давали змогу демаскувати казенну фразеологію, драматизувати невольницьке животіння (що його землячки вже ладні були приймати за волю божу, мовляв, « може, так і треба ») і навіть кинути прямий революційний клич : « Хай згине цар! ».

Революційний патріотизм Лесі Українки був не-

примиренним до «патріотизму» сумирних просвітян, поміркованих клерикалів з їхньою «національною релігією».

Відоме братерське ставлення Лесі Українки до грузинського чи російського народів («Коли б я не була україночку, я б хотіла бути грузинкою») є тільки прикладом її любови до всіх поневолених, не голослівної любови до талановитих і працьовитих народів, а конкретної, що спирається на знання їхньої мови, історії, традицій, духовного життя... А вона знала, крім клясичних, мови слов'янських народів, а також англійську, французьку, німецьку, грузинську, іспанську, італійську, шведську... І не просто знала — вона розширювала горизонт своїх сучасників та наступних поколінь і вчила «чужому научатись й свого не цуратись».

Кожний твір цієї неймовірно багатой інтенсивним внутрішнім життям людини був впливом її любови й ненависти, вибухом почуття, що розливалось понад береги і не могло вичерпатись навіть музикою, невідступною стихією її життя.

Леся Українка переходила до драматургії в міру наростання драматизму світосприймання, в міру нагнітання її пристрасти, якій було мало «припасти лицем до сирої землі і так заридати, щоб зорі почули, щоб люди вжахнулись на сльози мої». Вона кликала до боротьби.

Подвигом свого життя вона вистраждала право тривожити байдужих і поривати за собою живих, право на такі слова :

Як я умру, на світі запалає
покинутий вогонь моїх пісень
і стримуваний племін засіє,
вночі запалений, горітиме удень.

(«Літературна Україна», ч. 61, 1963)

ГОСТРОЇ РОЗПУКИ ГОСТРИЙ БІЛЬ

Про Миколу Зерова

Після цього імені раптом залягає тиша. Щось справжнє — велика тінь проходить перед нами, і стає незручно за дрібні слова.

Микола Зеров — не герой легенди, не прижиттєво канонізований клясик, навіть не автор якогось знаменитого твору. Поезії, позначені холоднуватою дистанцією давньої, клясично суворої форми. Літературно-критичні статті, лаконічно скупі, точні, позбавлені ефектів і яскравих приман. Публіцистика, окутана атмосферою 20-х років на Україні. І разом з тим навколо його імені залишається те магнетне поле, яке було навколо його особи.

Зараз нам уявляється Зеров як одна з наймасштабніших постатей часу, що заповідався як доба українського відродження. В контекст українського культурного життя ця постать вписалась як символ справжнього, надійного — відповідального за долю і розвиток культури.

Покищо ми не маємо його критики і публіцистики, де він виступив в найбільших, в найвиразніших своїх вимірах. Але з кожного поетичного рядка його «Вибраного» віє на нас духовною ясністю і спокійною силою, чистою і глибокою, що залишається поза сумнівами. Читаючи Зерова, відчуваєш себе людиною.

Очевидно, в його постаті і залишається головним : животворна таємниця збереження особи у всіх її ви- мірах — за всяких умов!

Прийшов він у літературу на початку 20-х років, коли на широкому ґрунті революційного заперечення старого пробивалися вузькі і химерні стежки пошуків нового в літературі.

В 1920 р. виходять високої мистецької вартости його переклади « Антології римської поезії », в 1924 р. — збірка поезій та перекладів « Камена », тоді ж нарис « Нове українське письменство », в 1926 р. літературно-критичні статті « До джерел »... Самі назви говорять, що пошуки Зерова були спрямовані в глибину традиції. Тонкий мистець і ерудит, він розумів революційне оновлення культури передусім як перегляд і закріплення фундаменту, в якому у нас бракувало відкриття античності, що його зробили для себе французи XII століття : « Ми на плечах у древніх, як карлики, і бачимо далі за них завдяки тому, що вони бачили... »

Розуміння античності і шанування традиції лежать в основі понять європейця, як аксіому.

В 20-ті роки вони стали дискусійними. Переоцінка цінностей стала модою. Легко вона проходила за умов, коли зречення цінувалося як поступ, а моральна нескристалізованість і байдужість до національних традицій — як вияв високої свідомости.

Людина з глибоким і міцним корінням, Микола Зеров був органічним втіленням культури, і в цьому хисткому морі заряджених кон'юнктурою напівінтелігентів він стояв непохитно і йшов безоглядно, що викликало подив.

Його гасло « До джерел » звучало анахронізмом і викликом. « Бути сучасним письменником, — писав Остап Вишня, — значно легше. Нічого собі не читаєш, тільки пишеш. І всі задоволені ». А він суворо застерігав : « Ми повинні засвоїти найвищу культуру нашого часу не тільки в її останніх вислідах, а і в її осно-

вах... » « Освоюймо джерела європейської культури, бо мусимо її знати, щоб не залишитися назавжди провінціалами ».

Літературну традицію від грецьких і римських класиків до корифеїв рідної літератури він вважав тією артерією, поза якою не можна уявити собі народження і життя нового.

Це дратувало провінціалів, готових розпочинати історію заново і вести за собою людство. Культурні інтереси були для них чужі вже тому, що їх треба плекати, вирощувати в собі, підноситись до того рівня, на якому починаеш жити болями і тривогами народу, осмисленого в єдності минулого, сучасного і майбутнього. Коли його пам'ять землі і поривання до високого стає твоєю пам'яттю і пориванням. Коли ти відчуваєш опору в духовній спадщині, виробленій століттями боротьби і пошуків великих людей.

« Революція, — писав Зеров, — відкрила широкі перспективи українському культурному розвитку. Після 1917 р. не вдалася ні одна спроба загнати його в тісніші межі ». Революція вимагала свого продовження в духовній сфері — творчого утвердження, розширення, поступу.

Він хотів якнайвище піднести стелю революції, почати з глибокої оранки там, де метушливі плужани грались в своєчасну і дострокову, і працювати посправжньому, як працюють ті, що викликають повагу і привертають увагу.

Для цього, як мінімум, « потрібні три речі : 1. Засвоєння величного досвіду всесвітнього письменства, тобто хороша літературна освіта письменника і вперта систематична робота коло перекладів. 2. Вияснення нашої української традиції і переоцінка нашого літературного надбання. 3. Мистецька вибагливість ».

До вияснення української традиції так і не дійшло, але всіма силами Зеров відмітав від неї інертний намул простацтва, що найлегше схиляється до бурлеску і ко-

пирсання в побутовім дріб'язку; сентименталізму, захопленого розчуленим вигадуванням почуттів і фактів, замість дослідження їх, і вдоволеного іграшковими дозами правдоподібностей; парубоцького споглядального патріотизму, переважно етнографічного, що асимілював « тупість і муругу лінь », запозичив « мы ленивы и не любопытны » і приберіг собі для тилу випробуване : « моя хата скраю ».

На вироблення нової традиції Зеров поклав всі сили. Він повертав сучасників обличчям до « тієї культурної Європи, синтез якої поклав Маркс в основу своєї соціології : « Вільний розвиток кожного є основою для вільного розвитку всіх ».

Ті, для кого Маркс був лише ідеалізованим ім'ям, відмовляли Зерову в прогресивності. Одному з них він дав характерну відповідь : « Ю. Якович ласкаво, хоч і безпідставно, відносить мене до літератури правої (в наших безнадійно заплутаних відносинах літературних — « правая, левая где сторона? ») ».

Центрального місця в галасливому літературному ярмарку Зеров не займав, але здалеку виднівся на видноколі і своїм талантом, ерудицією, чесністю протегував те, що було покликане творити і рости. І зовсім не випадково він, не змовляючись, зійшовся з найяскравішим тодішнім письменником Миколою Хвильовим, котрий з зовсім іншого кінця прийшов до « орієнтації на культурну Європу ». Просто саме в цьому руслі вироблявся ритм оптимальний для творців високого лету.

Поза діяльними вимірами здогади про світогляд письменника безплідні. Прийшла пора сумлінного перегляду оцінок громадянських і мистецьких позицій тих творців, які не зменшились через те, що їхні імена дрібні люди писали з малої літери. Підносячи одне з тих імен, Л. Новиченко пише : « Плужникові в « Днях » не треба було, як, скажімо, М. Зерову в « Камені », йти в світ образів далекої античності, — він жив своїм часом, його турботами і болями. Щоправда, болів ними і

Зеров. Але як і чому? « З високих хор лунає спів туги і безнадії; навколо нас кати і кустодії, синедріон, і кесар, і претор » — ці рядки ідеолога « неоклясиків », датовані 1921 роком, достатньо ясно розкривають характер політичних поррахунків з « революційною епохою ».

Сумління критика передусім має з'ясувати, що Плужник у « Днях » жив не лише « своїм часом », а й минулим, яке підсумовував :

О, минуле! Твоїм васалам
І в майбутньому тісно буде!

Однак згадаймо, що в праці про раннього Тичину Л. Новиченко спеціально вивчав проблему « Поезії і революції » і зупинявся на збірці « Замість сонетів і октав », мотиви якої різнилися від вихопленого Зеровського хіба що характером образности. Тим часом критик не називає їх « політичним розрахунком з революційною епохою », а сумирно констатує, що Тичина « не розумів і не приймав революційного насильства ». Там Л. Новиченко виявив дивну гнучкість і широту розуміння : на чотирьох сторінках пояснював, що « тодішні помилки поета аж ніяк не були його особистими помилками : достатньо згадати, скільки представників інтелігенції... » Під цю широту погляду М. Зеров не попав, бо йому випала роль антипода, потрібна за добрим старим звичаєм для демонстрації « суворої принциповости », яка має врівноважувати « ліберальне » трактування і довір'я, виявлене на цей раз до Є. Плужника.

Відомо, що « ідеолог неоклясиків » був лише центром притягання в гурті Рильського, Филиповича, Драй-Хмари і Бурггардта, прозваних « неоклясиками » в душі часу, коли все осмислювалось в поняттях угруповань. Очевидно, вся правда про групу « неоклясиків » була в їхньому жарті :

Ми виникаємо стихійно,
Щороку сходячись на чай.

Але стихійно єднала їх висока освіченість, пристрасть до ваговитого слова, повага до культурної спадщини, зокрема античної, — і далеко не ідеологічне кредо :

Клясична пластика і контур строгий,
І логіки залізна течія —
Оце твоя, поезіє, дорога.

Кредо, власне, Миколи Зерова, бо в творчості « неоклясиків » було більш відмінного, ніж спільного. Легко зрозуміти, що з такою « програмою » не було ніякої потреби в « ідеологові », особливо коли зважити, що « неоклясики » найменше гралась в ідеологію і п'ятформи, за що й були прозвані парнасцями...

Але чому ж він все ж таки — « йшов у світ образів далекої античності? »

Для Зерова клясика — не захисний плащ, а справжня любов, « порив, недосяжна мрія та гострої розпукки гострий біль ». Лірик за натурою, людина величезного темпераменту і великої вразливості, Зеров шукав гармонійно врівноваженої форми, яка давала б ілюзію філософського спокою « у ненастанних сльотах » і фіксувала б хисткі марева та жакні відчуття прірви в « ясну й дзвінку закінченість сонету ».

« Строгий стиль » клясики відповідав стримано-суворому, вольовому ставленню Миколи Зерова до життя. « Олімпієць », він все ж таки вбирав його на всю широчінь своєї багатой натури, але відкидав малодушність сентиментальної кваші, твердо зазираючи у вічі Скорпіону, щоб мужньо вичитати з гороскопа :

А це на бруку знайдена підкова —
Єдиний добрий на майбутнє знак.

З літературних попередників чи не найближчою Миколі Зерову була Леся Українка, і то не лише через

ерудицію і « холодне царство суворих ліній », давньої клясики. Присвячена Лесі Українці його розвідка найактуальніше звучала, сповнена суперечок з « масовим » читачем і натяків типу : « тоді ще він цінував ерудицію ». « Теми й мотиви цієї високої творчості всі, майже без винятку, нав'язані враженнями українського життя, породжені думами і настроями українського інтелегента » — в цьому Зеров знав Лесю Українку, як самого себе. Він захищав ці теми й мотиви не перед Лесиними сучасниками, а перед своїми : « Зупинімося на греках і римлянах, на французьких та англійських революціонерах, — невже це для нас екзотика? Невже ми до такої міри відчужені від їх світогляду, мистецтва, суспільних ідеалів та громадянських традицій, щоб не побачити в їх світі коренів нашого? » І тремтять в цьому запитанні навіть нотки співчуття.

М. Зеров був літературознавцем, що відчував живий пульс творчості і знав живий смисл фактів, де б то не було схоплених в принагідному висвітленні. Він дав нам справжні зразки наукової критики — точне розуміння слова і думки письменника, якого досліджував, точне знання творів, про які писав і які « в умі » тримав — і жодного сумнівного аргументу, квапливої гіпотези, однобічного судження, чи позірних фактів, за якими губилося б головне. Таке тонке чуття міри і чуття істини можливе було на ґрунті Зеровської ерудиції та багатющої пам'яті, в якій уявлення зберігались незаокруглено живими і активними — як засіб тонкого розуміння та естетичного сприймання. Зеровські рядки притягають силою життєрадісного, енергійного таланту. Про що б вони не були — вони ваговиті, зернисті, прозорі. Як самовиявлення людини, яка скільки б не розкривалась — ніколи не вичерпає себе і ніколи не сяде на міліні. Зеров-поет на перший погляд правдиво окреслив себе в самоозначенні :

Ми надто різьбимо скупі слова,

Прихильники мистецтва рівноваги.
Ніхто не скаже нам : « Жерці і маги!
Ви творите поезії дива »...
Чутливість наша вбога і черства
І не вгамує молодії спраги.

Ніхто й не говорив йому тих високих похвал. І, ма-
буть, в чомусь іншому шукала вгамування молода
спрага. Клясична форма приваблювала аматорів та лі-
тераторів, що шукали справжньої школи та зразків ра-
фінованого смаку. Але в книжці Зерова читач завжди
відчує подих невідомої поезії та далеко не черстве
чуття, що ледве стримується тісними рамками сонету.
Його образи — не химерно-величні побудови зі слів,
тут слова наче виростають з цільного моноліту і справ-
ді різьблять контури чогось душевно ясного і незбаг-
нено знайомого, як ті затерті в підсвідомості весняні
акварелі, як свіжість квітневого повію :

Десь ключ птахів небачених летить,
А сутінь гусне, і дзвінка блакить
Вже мерехтить у іскравім уборі.

Як затертий « серед буденних справ і злої метуш-
ні » « край придорожніх верб і мудрих вітряків ». І як
прозорість вечірньої години, коли

Відкрились знову « двері у стіні » :
Стих очерет, замшлілі сплять колеса,
І чаплі, знявши на міліні,
Перелітають золотисті плеса.

Багато вмістила в собі збірка « Вибраного » М. Зе-
рова, де нема нічого випадкового і зайвого, і можна з
живим інтересом говорити про кожен вірш, в основі
якого — фундамент історії.

Скільки разів повторювався, від Шевченка до Дов-

женка, наш традиційний сон про прийдешнього архітекта-поета, який

Зламає будівельний трафарет,
Безстильних років соромітний спадок,
Злетить над городом на крилах гадок
І вроду-бранку визволить з тенет.

Скільки разів ставали і ставатимуть актуальними аксіоми, що тратять силу там, « де розум і чуття — все спить в анабіозі », а в хвилину пробудження знову інстинктивно хапається за рятувну нитку традиції, урезонюючи себе :

В природі стільки знаків і заміт;
Держить рисунок листу антрацит
І біла крейда мушлі відпечаток,

Чи ж людська споминка така слаба?
Чи то його, минулих днів остаток,
Пожерти мусила нова доба?

А потім знову, поринаючи в клопітно безплідній метушні, втрачаємо відчуття реальности власного ества і починаємо сумніватись :

А може й так, що весь той вік несвітський
Є тільки виплід молодого сну,
Що й досі снить романтик Яворницький.

Гримасними й зайвими здаються окрилені співи поета, що « животворить душею давній міт », коли « зрана й до ночі гуде колесо темних турбот ». В « Потьомкінських селищах » Микола Зеров спробував визначити історичну результативність много-трудного маскараду — до самозабуття і самозречення — задля цивілізованого звеличення дикунського культу :

А ніч ішла на працю, крик і галас,
Щоб завтра сонцем названа — з галер
На степові експромти милувалась.

Ні « чистого мистецтва », ні олімпійської байдужості до проблем сьогодення у Зерова не знайдеш. Навпаки, в його поезії особливо серйозно звучать мотиви громадянського виховання, народної самоповаги і гідності. В суворій клясичній формі вони набувають переконливої сили непорушних законів людського життя. Є щось вічне, неминуще в тих різьблених формах, в тому Зеровському моноліті, де не знайдеш жодної фальшивої чи легковажної лінії. Його можна багато разів читати й перечитувати, відкриваючи нові нюанси, грані, перегуки. Як в отому вічному мотиві протиставлення чистоти й любові — мстивості й ненависті.

І Саломея!... Ще дитя (дитя!),
А п'є страшне, отруєне життя
І тільки меч та помсту накликає.

Душе моя! Тікай на корабель,
Пливи туди, де серед білих скель
Струнка, мов промінь, чиста Навсікая.

Невелика збірка оригінальної поезії Миколи Зерова досить чітко малює, основні штрихи внутрішнього життя покоління і психологію доби, передає інтелектуальний пульс її. Клясична тенденція ловити вічно сутне з-поміж яскравих зблисків життєвої течії відповідала складові розуму й таланту поета.

Здавалося б, у цьому зачарованому колі « еллінської гармонії » було цілком досить простору для кристалізації хвилин душевної напруги поета, який до того ж був професором — одним з найяскравіших в історії Київського університету.

Він розірвав це коло і вийшов поряд з Хвильовим на вітряний передній край боротьби за долю української культури. Очевидно, в цьому було його більше покликання... Поезія Зерова творилась, мабуть, тільки в ті гармонійні хвилини, що приходять після праці на повну силу — а завжди навколо нього було неосяжне поле, що чекало благословенних рук.

Здається, його праця й творчість трагічно перервалася в той час, коли він мав тільки розпочинати свій головний твір — на рівні своєї постаті, органічно не здатної здрібнюватись і зменшуватись.

« Я туго ріс »... Зате він ріс у всяку погоду. Так туго росте в землю кремезний дуб, скидаючи листя, скріплюючи крону, щоб потім сягнути в небо своїм верховіттям і шуміти на вітрах історії.

Якось не віриться, що він, як і Франко, не був кремезним і не міг виконувати хлібної норми, коли його доля завершила на дорогу Чернишевського.

Полярна ніч і волохатий сполох.
Над безвістю засніжених долин.

Саме так, як рік тому наснилось в сонеті « Чернишевський »...

Коли звужувалось життєве коло і зябка зазірала в нічі сліпа соловецька ніч, він працював, працював з останніх сил над тими ж перекладами, які вслід за ним та ніч безслідно поглинала.

Навіщо? « Щоб зберегти єдність особи ». За найнікчемніших, нелюдських умов цей монолітний живий уламок української культури залишався собою. У ньому жевріла та сама снага творчості і шарпала та сама дума : « Глибокими борознами лягають літа, зруйновано багато набутків і багато чого потрібного поросло травою забуття. Валиться стара школа; культурний сосняк, посаджений коло неї, розрісся на справжню тайгу і закрив краєвид навіть на чумацький шлях Сагай-

дак, « до повіту — 60, до станції — 80 », і в учительськiм помешканні самогонний апарат, — і все-таки цей глухий шлях виходить десь на широку дорогу історії... І цілина таїть в собі великі сили, треба лише знати, як ті сили збудити до життя... »

Будуть приходити й приходити в нашу культуру покоління, яким не розминуться на роздоріжжях з цією великою тінню, з цим ясним розумом, що не знав половинчатости, і суворим сумлінням, яке не знало пер-гюнтівської спокуси : « обмини стороною ».

(« Дужля », ч. 6, 1967)

ШЕВЧЕНКО КРІЗЬ ВЕЛИКУ І МАЛЕНЬКУ ПРИЗМУ

Шевченко — не приблизно-хрестоматійний, а справжній, живий Шевченко, обдарований неймовірною силою любові до людей і саме тому змушений « вити совою », клекотіти вулканом ненависти в непрохідному царстві неволі й мороку, — цей Шевченко був глибоко трагічною постаттю борця, що надто далеко випередив свою епоху. З найгустішої кріпацької темряви він вирвався на вершини, з яких все видно, він бачив кінець однієї епохи і обрії іншої, але жоден з тих ідеалів, за які він боровся, жодне його жагуче марення не стало дійсністю за його життя.

І не дивно, що останні години цього великого тривожного життя уявляються нашому сучасникові як марення великої душі, в якій вирував неосяжний світ « і мертвих, і живих, і ненароджених ».

Саме як трагічний герой виступає поет у поемі Івана Драча « Смерть Шевченка » (« Вітчизна » № 3, 1962), названій у підзаголовку симфонією. Це не декоративна назва — І. Драч справді створив поетичну симфонію, і тільки з таким підходом її можемо повністю сприйняти. Цей жанр найвідповідніше виражає тему, — не випадково ж багато з тих, хто глибоко задумувався над долею Шевченка, мимоволі вдаються до паралелей з симфоніями Бетховена, до музики найвищої душевної напруги.

В основі поеми І. Драча — останні марення велетня в самотній кімнаті, за вікнами якої свіще хуртовина конаючої зими.

Цілу ніч надворі вис хуга.
Плаче, деренчить в віконнім склі.
Ні дружини, ні дітей, ні друга —
Тільки гілка вишні на столі.

Оця деталь з мемуарів — гілка рідної вишні — справді розквітає в нашій уяві як поетичний символ останнього розділу великого життя. Автор симфонії дає йому назву « Вишневий цвіт »; стогін холодної завірюхи підкреслює звуковий фон і малює картину: « В заметілях весь життєвий шлях », а крізь заметілі пробивається до сина боса, як Катерина, мати.

— Зморена, полатана Україна,
Муку притуливши до чола.

Всі ми з дитинства засвоїли просте уявлення про боротьбу Шевченка і, може, тому нам найважче уявити відтворене « Перше марення ». Але навіть музикальний образ —

Де флейта з вихлипом ридає
І барабан гуде, як гнів невсипний,

— навіть цей неконкретний образ поеми І. Драча здається мені надто спрощеним, вузьким.

Звичайно, в поетові жило гнітюче чекання розплати пробудженого народу з творцями мовчазної імперії « благоденствія »...

Однак згадаймо, що мотив помсти в Шевченка виступає лише як неминучий момент невблаганного історичного поступу, згадаймо, що образи царів його тривожили лише в оточенні вірнопідданої маси, а самі ца-

рі викликали у нього лише зневагу і презирство. Він їх виводив тільки для того, щоб показати незрячим, як « батюшка » перетворюється в безпорадного « ведмедика », смішне « кошеня ». Його, як революціонера, гнітили, може, не стільки царі, скільки німа покора й царистські ілюзії « недобитків православних », у яких він прагнув пробудити людську гідність і стримано нагадував : « Ви ж таки люди, не собаки... »

Ні, не таким елементарним, як нам здається, повинне уявлятися перше марення поета, який стільки передумав і пережив, не можна його зводити до різної вібрації однієї струни. Хотілося б тут багатшою, змістовнішою мелодією, нав'язаною стогоном хуртовини за вікном.

І далі у стиху мелодію вливається тужливий « Далекий дівочий голос », найінтимніша пісня душі :

Я тебе чекала роки й роки...

У шевченкознавчій літературі, крім монографії М. Шагінян, я не знаю тоншої інтерпретації інтимної драми Шевченка, ніж у цих шести строфах.

Я тебе в Закревській поманила,
Я душею билась в Репніній...

...« мотиль-актриса Піунова », « Ликери голуба мана » — все це лише еманация першого дитинного ідеалу, незмінного, чистого і далекого :

Я — Оксана, давня твоя рана,
Журна вишня в золотих роях,
Я — твоя надія і омана,
Іскра нероздмухана твоя.

І ось на зміну мінорним мотивам приходять тоскне видіння — друге марення — їскерцо метушливих го-

робців, «землячків» і «патріотів», що цвірінькають свій гімн :

Ми українські горобці,
Як оселедці, в нас чуби.
Вкраїнський усміх на лиці,
Вкраїнські писки і лоби.
Що нам сипнуть, те ми клюєм,
Чолом за ласку віддаєм.

Мабуть, це видіння часто заступало поетові схід сонця, мабуть, воно справді насувалось на нього маурою крізь замерзлу шибку вікна. З цими не розправишся, їх не виловиш...

І чого тільки не знайдеш у цій смітниковій зграї, внутрішньо безсилій, обмеженій тільки своєю піснею, але здатній здобутись на найбільшу (і реальну!) погрозу генієві :

А то престол тобі зів'єм
І епігонством тихо вб'єм...

Душевне звільнення поета від «злісного танцю глупоти», що гнітив йому груди все життя, у всіх цивільних і військових казармах, наступає в «Третньому маренні» :

Він тужаві мукою, биті груди розпростує,
Рве сорочку скривавлену — і росте, і росте,
І злітає мізерія золотою коростою,
Збившись в закутки шинку, в павутиння густе.

Дрібніють і зникають віхи і тюрми минулого життя, гасне поволі остання свічка, і поет, наче в казці, росте, обіймає руками землю, прощально «спрагло голубить подніпрову лозу». Він стає казковим велетнем і входить таким у безсмертя, супроводжує його, як си-на в останню дорогу, «голосіння матері України»...

Та ще довго триватиме летаргійний танок « панства з України » на скривавленім серці поета — го-пак у приспаній країні мовчазного горя, і літатимуть в цю закуту країну його незагоєні болі.

Але сам поет вже входить в інше життя — у світ вічності людської культури. Фінал симфонії — « Вишневий вітер » — розливається широкими акордами, як хвилі вітру історії. Під ним визріває плід Кобзареві величі й слави. Його супроводжують у безсмертя най-величніші виразники людського духу — генії світової культури — і схиляються перед ним.

Йшла вперше Україна по дорозі
У глибину епох і вічних зльотів —
Йшла за труною сина і пророка.
За нею по безсмертному шляху
Ішли хохли, русини, малороси,
Щоб зватись українцями віднині.

Поема І. Драча дає сучасне поетичне осмислення того колосального явища в історії української культури, якому ім'я Шевченко. В цьому її найбільша цінність. Те явище зростає разом з нами і в міру того, як зростаємо ми самі.

Мабуть, не так уже істотно, що « питав Париж Варшаву : хто це? Хто? » Байдуже, що питав саме Варшаву, байдуже і те, що колись вона не могла йому дати врозумливої відповіді. Кожному, хто вміє читати, відповідь дає « Кобзар » — « вишневий плід » генія, поставлений на сторожі українського народу.

Нескладна символіка поеми легко доступна читачеві, який думав про Шевченка і вміє власними очима розрізняти величини. Але зрозуміти симфонію — значить пережити її, вслухатись в неї : це з тих творів, які можна читати багато разів. Хай не всі слова, вирази й образи можна визнати за найкращі, хай мова музики, що лежить в основі цього твору, не скрізь вдало

перекладена на мову поезії, але ця симфонія гідна того, щоб її виконати до роковин смерті і народження Шевченка.

Її варто читати кожному, і зокрема тим, хто з пташиною бездумністю налітає на шевченківську тему, вважаючи її найлегшою тільки тому, що в ній «готовий сюжет».

А ось перед нами «Остання ніч» Василя Бондаря («Прапор», № 2, 1962). Теж начебто про Шевченка, як на це вказують ілюстрації, початок поеми — згадки про Україну, Дніпро, про великий тягар, звалений на одні богатирські плечі. Але... що це?

І, мабуть, трохи був я несвідомим,
Що в «Заповіті» (то й не заповіт!),
Хоч і багато в нім прокляття й грому,
А виразно не сказано, що світ
Одміниться, що кров ота ворожа —
То панська кров...

Нічого не розумію: може, тут підтекст? Але ж ні, в такому ріденькому тексті, в такому примітиві не втримується підтекст...

Протираємо очі і шукаємо пояснення далі:

Мені ось зараз треба... Зараз! Ось сьогодні
Покласти на папір нові пісні
Про те, що і поляки, і євреї
(Крута, крута дорога до мети!)
Всі рівні і однакі...

Невже про Шевченка? Але ж він не лише «поклав на папір» — він був співцем рівності, братерства людей і народів! Звичайно ж, — це якийсь дрібненький нащадок Пер-Гюнта, що все життя виляв обхідними, боковими доріжками, а тепер ось стає в позу мужньої людини, хоче торувати «свій шлях», але, як і слід чекати, збивається на шлях самоаналізу:

Кого ж любив я?
    Про селянство думав,
Про себе теж...
    А хто ж я є такий?
Звичайний чоловік...

— Та що тут питати, — зареготався б невідступний Мефістофель, — нікого не любив! І бадьоро запропонував би для виправдання стару пісеньку: « Люди гинуть за метал »... Але « звичайний чоловік » у В. Бондаря виступає без згаданого супутника, і це допомагає йому легко збиватись на тон « нічийних » загальних деклярацій :

Сьогодні ж я почну життя нове,
Щоб славити і кликати без упину
На битву з панством братство трудове...

Так, так, герою пізнього каяття, саме з такого кволого формулювання загальників і починають « життя нове »... Але чи не краще вже йти за луною пісні твоєї, Сольвейг?... Однак характерно, що такі люди не впізнають своєї останньої ночі, тоді як, скажімо, Шевченко з дивним спокоем і тихою усмішкою сказав в останні дні своїй музі : « Чи не покинуть нам, небого... »

А ось герой В. Бондаря силкується зірватись на патетику, а виходить смішно. Він і не запідозрює, що це чиста пародія на поетичні задуми :

Солов'ями
Обтьохкаю красу і правду теж,
Щоб готіла, мудра, до нестями...

Ех, хто з нас не знає цих безкрилих птахів : ще « обтьохкати красу » і зримувати загальну фразу вони здатні, але це їм здається вже такою висотою, що вони хапаються за голову і чимдуж поспішають зануритись

у свою звичну стихію « самоаналізу » чи вірніше, інертних, мимовільних асоціацій.

І знову засміявся поет : Ой, Боже,
Чому такий зарозумілий я?
Що мучився?
...Так хто ж я е!?

Я знаю, що — великий
І — неповторний... Все це знаю я...
Але чи був я справді чоловіком
Без вад і помилок?

Чи вся моя
Життя недовга та колюча нива
Добром засіяна?

Сказати мушу : ні!
Я почував себе веселим і щасливим
Тоді, як браття в рідній стороні
Стогнали в ярмах... був я й егоїстом :
Сошенкову дівчину покохав...

Ні, читачу, це не пародія на якийсь прочитаний автором біографічний роман, — це обивательські уявлення Бондаря, що асоціюються йому з іменем Тараса Шевченка! Їх можна продовжити, можна знайти, як Бондарів поет збирається « волю й рідну Україну прославити... ще й тихі небеса... », можна знайти і « видава », як разом посідали Гус, Скворода і казашка Катя з Оксаною, але зупинимось на тому, як Бондарів герой в свою « останню ніч » уявляє собі творчість... Шевченка :

Він пішов,
Щоб, неймовірно-красно описати
Великі мрії, ненависть, любов...
Та так, щоб все, що він складав до цього,
Здалось би потім, в наші мудрі дні,
Лиш пробою пера... Він анітрохи
Не був закоханий в старі свої пісні!

Так запевняє нас В. Бондар.

Звісно, в «Кобзарі» ми маємо лише те, «що він складав до цього», але «в наші мудрі дні» воно чомусь не здається «лиш пробою пера». Може, тому, що і в «наймудріші дні» творчість велетнів видющому здаватиметься слявом, а сліпому — темрявою, і він освітлюватиме її власною свічечкою...

Ех, мабуть, краще знав Шевченко «українських горобців», ніж вони знають зараз його, коли писав про тих «добрих людей», що

І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять,

і коли віщував :

А ці добрі люди
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть.

Нас дивує легкість мислі незвичайна, що підказала авторові поеми висловлювати оце анемічне поєднання нецтва, легкодумности і безвідповідальности не від своєї особи, а... устами генія!

Іван Драч оперує своїми уявленнями, він стає збоку і говорить півголосом, скромно і стиснено, поглядаючи вгору на свого Шевченка крізь призму століття. Він боїться дріб'язковости і сірої пилюки, яка забарвлює все в свій колір.

Василь Бондар безтурботно ліпить образ поета з сірої пилюки. Відсутність знань і почуттів дає йому сміливість входити з галошами в святиню, де ридає реквієм, влаштовувати в ній попівську сповідь для «раба божого Тарасія» і мляво видушувати визнання гріхів...

Естетично відкрити «горобців» допомогло Драчеві уявлення сучасної культурної людини про зроста-

ючу велич Шевченка і про ту загрозу здрібнення, яка насувалась з появою його перших епігонів і деяких мемуаристів. Очевидно, таке уявлення загальнообов'язкове, принаймні для тих, хто береться писати про Шевченка.

Хай мені дарує читач безпосередність вираження думок і емоцій : говорити про Шевченка ми маємо право, тільки відчуваючи на собі суворий погляд його очей якщо вже той погляд не став часткою нашої громадянської совісти. Або хоча б розуміючи його горду, мужньо вистраждану сповідь :

Ми просто йшли, у нас нема
Зерна неправди за собою.

(« Літературна Україна », ч. 38, 1962)

ЕКСКУРСИ В БІОГРАФІЮ КОБЗАРЯ

За 100 років постать Т. Г. Шевченка дивовижно виросла. Історія пересіяла все дрібне, переглянула життєві цінності... Шевченко зростав в уяві людей в міру того, як зростала революційна свідомість народу, і високі ідеали поета ставали щоразу зрозумілішими і реальнішими.

Сучасний портрет Шевченка — людини, поета, художника і революціонера — потрібен нашому сучасникові, і тому треба вітати кожную спробу створення наукової біографії Шевченка.

Біограф виступає не тільки вченим, а й художником: він повинен уміти настроїтись на хвилю поета, глибоко зрозуміти його твори й самий процес творчості, передати це розуміння в біографії, не забуваючи, що тут, як і в живопису, життєва правда спотворюється не лише підміною барв, але передусім неправильним співвідношенням пропорцій.

Книжка Л. Хінкулова «Тарас Шевченко» («Гослитиздат», Москва, 1960 р.) не належить до тих заокруглених біографій, де кожен факт викладається, як аксіома, в категоричному стилі підручника. Навпаки, автор критично переглядає різні утверджені в попередніх біографіях дати, факти і тлумачення їх, притягаючи широку літературу з шевченкознавства і з полемічним запалом коментуючи її. Свої завдання він формулює так: «Зараз поглиблення вивчення біографії

Шевченка вимагає не тільки дальшого розширення кола рахівних і документальних даних, але й уважнішого читання вже опублікованих матеріалів, а також виправлення нагромаджених у виданнях творів Шевченка і в біографічних працях помилок ».

Це — зобов'язання сказати не одне нове слово в шевченкознавстві. І вже з перших сторінок автор вдумливо перечитує ту наївну версію, нібито лише внаслідок збігу щасливих обставин хлопчиком-кріпаком зацікавились знамениті діячі російської культури і викупили його з кріпацтва.

Далі біограф сміливо переглядає деякі сторінки автобіографічних творів Шевченка, бо це, по-перше, художні твори, по-друге, чи міг Шевченко з його скромністю і справді некулішівською байдужістю до власної особи оцінити свою велич чи навіть думати про неї в тодішніх умовах?

На основі перегляду скупих біографічних свідчень Л. Хінкулов цілком правильно говорить про « незвичайний рівень культурних запитів та інтересів Тараса вже в перші дванадцять-чотирнадцять років його життя », цілком правильно приєднується до тих біографів, які вбачали великий революціонізуючий вплив на Шевченка віленської атмосфери. Справді, засвоювати польську мову у Вільно напередодні революції 1831 року означало вбирати в себе грозову антицаристську, революційну атмосферу...

Все це, звичайно, допомагає зрозуміти, чому міг незвичайно розвинений юнак в одязі малярчука привернути увагу і серйозно зацікавити собою знаменитих людей, чому він міг якось одразу написати книжку, яка назавжди ввійшла в історію. Наскільки такий підхід до ранньої біографії Шевченка важливий, по-своєму свідчить нам « Поетова молодість » Л. Смілянського, де « малярчук у тиковому халаті » несе в собі ідею безпосередности і наївности, а відповідно і « Кобзар » першого видання зводиться до перших поетичних спроб.

Однак уже в цих перших суперечках Л. Хінкулова виявилась тенденція доводити полеміку до другої неприйнятної крайности : викликає легку усмішку припущення, що Тарасів батько « читав або слухав перші поетичні спроби геніяльного підлітка », викликають здивування докази, що Тарас змалку віршував « у бур'яні », хоча саме припущення, що талант до малювання і до поезії розвивався одночасно, заслуговує на увагу так само, як і спроба витлумачити роль Григоровича у викупі, а також у виданні « Кобзаря ». Захопившись ролею Григоровича, автор твердить на 38 стор., що саме Григорович познайомив Шевченка з Гребінкою, забуваючи, що на 12. стор. цю роль виконав Сошенко. Цей не дуже суттєвий момент загалом показує, як у патосі доведення губиться наукова об'єктивність, що могла б, скажімо, цілком вдовольнитись поясненням ранньої духовної зрілості поета, не претендуючи на перегляд датування ранніх творів без достатніх на те підстав.

Чимало говорить Л. Хінкулов про побут, оточення і лектуру Шевченка на засланні, правильно заперечуючи біографам, які спирались на свідчення поета, призначені частково для цензури. Переконливо звучить твердження, що на засланні Шевченко досить багато читав, але « документальне доведення » того, що Шевченко в Новопетровському укріпленні читав статті Чернишевського, вражає своєю довільністю. Статті Чернишевського друкувалися в тому ж номері « Современника », в якому була опублікована староруська « Повесть о Горе-Злочастии », яку Хінкулов вважає джерелом написання серії картин Шевченка « Притча про блудного сина », бо, мовляв, « побіжне ознайомлення з текстом публікації показує нам ряд образів, що просто перейшли в шевченківського « Блудного сина » із давньо-руської поеми ».

При уважнішому зіставленні вже сам Л. Хінкулов зводить ці образи до часткових деталей, а ще уважні-

ший погляд остаточно зупиниться на вихідному твердженні автора : « Досі всі дослідники, покладаючись на свідчення самого Шевченка, вважають, що сюжет і образи блудного сина підказані художникові саме « евангельською притчею ». Бо справді, не всі ж свідчення Шевченка треба переглядати, якщо справді шукати істини, а не лише прагнути сказати своє нове слово...

Сторінки про заслання читаються з інтересом, вони найкраще написані, найбагатші власними дослідженнями автора, але так згущують відрадні моменти тодішнього життя Кобзаря, що створюється загалом досить ідилічна картина, цілком контрастна і поезії Шевченка, і свідченням його в щоденнику. Картина, правда, згладжується вірним висновком : « Десятирічне заслання справді було для Шевченка важкою, каторжною мукою... », але ж цей « висновок » у контексті звучить зовсім несподівано.

Тут особливо переконуюешся, що біографія — це не просто обставини життя, а історія внутрішнього життя, середовище в сприйманні його людиною.

Багато, надто багато сторінок книжки, на яких можна було б уважніше простежити справжні Шевченкові шляхи, заповнено шуканнями підпільних революційних зв'язків поета. Ці сторінки, що могли б бути хіба додатком до біографії, свідчать лише про прагнення Л. Хінкулова створити якийсь абстрактний образ революціонера-практика, зв'язати його з імпровізованими гуртками, яких не виявили жандарми, але які повинні були існувати...

Звичайно, ці сторінки нітрохи не пояснюють джерел і стимулів творчості Шевченка, а в основі їх лежить нерозуміння свідчень Белінського, що за тих умов основною ареною боротьби була література, і чи не применшення ролі поета-революціонера, який пробуджував самосвідомість цілого народу і виступав його духовним вождем, який в умовах жандармського

деспотизму ігнорував цензуру, жандармерію і на весь голос сурмив : « Вставайте, кайдани порвіть »!

Шукання за всяку ціну впливів у книжці Л. Хінкулова іноді доходять до смішного. Скажімо, методика буквалізму наштовхує його на припущення про полеміку Шевченка (в повісті « Музыкант ») з Герценом з приводу такого « важливого » питання, як трактування... столичних і провінційальних балів!

Просто дивна річ, як можна, визнаючи високий інтелектуальний рівень Шевченка як поета і мислителя, дошукуватись чужих думок в основі такого конкретного роздуму : « Не так тиї вороги, як добрії люди » — і в результаті знаходити « джерело »... в цитаті з Генріха IV, наведеній Герценом : « Хай би провидіння захистило мене від друзів, а з ворогами я сам впораюсь ».

В основі цієї паралелі лежить чисто зовнішня, дуже далека схожість, і, коли не розуміти того, що подібні думки випливають лише з власного досвіду, можна знайти ближчі варіації на цю тему і у Грибоедова, і в Пушкіна, і в Лермонтова. Але ж біограф повинен задуматись над почуттям нескореного політичного засланця, якому переляканий льояльний обиватель співчуває як людині, але поспішає засудити його за « надмірності »; біограф повинен уявити собі коло цих « добрих людей ».

Не кажу вже про те, що великі не писали творів заради тлумачення чужих цитат, а виходили з глибоких внутрішніх спонукань.

Все це, очевидно, чудово знає і Л. Хінкулов, але ж йому потрібно було сказати нове слово : « встановити з безсумнівною читання українським поетом робіт Герцена ще до заслання ».

З цією метою Л. Хінкулов розкладає паралельно до цитат з Герцена Шевченкове « Послання », « Сон », « Кавказ », а рядки « Заповіту » наводять його на таку філософію : « Однак в той час, як Герцен свідомо прий-

шов вже до ствердження, що « немає ні особистого духу, ні безсмертя душ », — Шевченко погоджується вірити в Бога, якщо будуть розв'язані назрілі соціальні конфлікти »...

Безприкладний коментар!

Загалом на сторінках книжки Л. Хінкулова аналіз творів Шевченка — найвразливіше місце.

У « Причинній » біографі знаходить малювання « яскравого соціального антагонізму (« чужі люди », « за що ж вони розлучили », « нема кому запитати » і ін.) ».

В поезії « До Основ'яненка » знайдено таку ідею : « Ось чому до свого героїчного Кобзаря поет звертається з категоричною вимогою :

Утни, батьку! Щоб
На весь світ почули...

І це не випадково, що Л. Хінкулов не добачає в цих оригінально витлумачених словах молодечого заклику Шевченка до Квітки-Основ'яненка. Справа в тому, що в книзі цілком серйозно робиться спроба посварити Шевченка з добрим Квіткою-Основ'яненком, звинуватити Квітку в тому, що він у своїй « Сердешній Оксані » « списав » Шевченкову « Катерину » (аргументацією послужило зіставлення на користь Квітки схожих виразів якимось дрібничковим буржуазним дослідником) і навіть трохи пожурити Квітку за те, що в його « патріархально-наївному уявленні про літературну творчість самого поняття « плагіят » зовсім не існує... »

Важко було б « примирити » класиків, коли б не те, що ні Шевченкові, ні Квітці не йшлося, хто першим сказав нове слово, аби тільки за цим словом стояв великий зміст і справжнє мистецтво.

В книжці Л. Хінкулова не виявлено належного розуміння історичних джерел творчості генія, що крізь

століття прозирав і поривався в майбутнє, безстрашно віщуючи всесильним царям і панам 1917 рік, і разом з тим, як могутній дуб, корінням вростав щораз глибше у рідний ґрунт, нестримно шукав у ньому глибинних життєдайних джерел і черпав сили для боротьби з ґнобітелями трудового народу.

Біографія такого велетня, як Шевченко, — це далеко не виклад фактів та істин, хоч би й науково вивіренних. Тут на кожному кроці натрапляєш на складні проблеми, які ще довго тривожитимуть уяву дослідників. У розв'язанні таких проблем Л. Хінкулов виявив не досить діалектичної проникливості і залишив на розсуд читача чимало категорично сформульованих суперечливих тверджень.

« Історичні твори молодого Шевченка — яскраві зразки революційного романтизму », — дає автор цілком позитивну оцінку раннім поезіям Кобзаря на історичну тему. « Шевченко без сумніву ідеалізує історичне минуле... » — говорить далі автор і виправдовує цю слабкість « загальним станом тодішньої історичної науки ». Але тут потрібне не виправдання, а розуміння : хто ж у світовій літературі створив зразки революційного романтизму без вибіркового гіперболічного зображення, а отже, й ідеалізації історичних картин і постатей? Адже романтизм є романтизмом, і свого часу він зіграв таку ж ролю, яку пізніше зіграв критичний реалізм.

Торкаючись публікації ранніх творів Шевченка і схвальних відгуків на них на сторінках найконсервативніших органів, Л. Хінкулов робить висновок : « ...процес розмежування союзників і противників Шевченка протікав для нього не так швидко і гладко, як це часом уявляється біографам ».

А може, Шевченко друкував там, де вдавалося, знаючи ціну і панської ласки, і панської хвали? Ніде ж він не висловив захоплення з приводу цих публіка-

цій, а навіть навпаки... Навіщо ж забувати вступ до « Гайдамаків »...

Саме цього — « консультації » з самим Шевченком найчастіше бракує Л. Хінкулову у розв'язуванні суперечливих питань.

У викладі матеріялу постійно впадають в око правильні тези, які важко узгодити з висловленими попередньо і пізніше.

Автор книжки говорить : « ...зв'язки Шевченка з його сучасниками і однодумцями — багатогранні, вони не вкладаються в стандартні формули « впливів » і навіть « взаємовпливів ». Дуже часто у творах і висловлюваннях Шевченка ми зустрічаємо риси, думки, образи, які зустрічаються також і в його сучасників : важко було б в кожному окремому випадку встановити — хто в кого що « запозичував »...

Абсолютно вірна думка і дотепно використані лапки! Але ж ця думка підкопує основи багатьох сторінок книжки...

Своєю книжкою Л. Хінкулов зробив певний крок вперед на шляху до створення наукової біографії Шевченка, але вона, на нашу думку, не відповідає вимогам, що пред'являються до творів, за які присуджують Ленінську премію. Цінність її передусім у систематизації Л. Хінкуловим його власних досліджень, вставовлених ним фактів, окремих спостережень і висновків.

Радянська громадськість чекає глибокої, написаної об'єктивно і з чуттям міри, талановитої книжки, з якої постала б на весь зріст безстрашна, сувора і любляча постать Кобзаря як символ боротьби за людяність, волю і людський поступ.

(« Літературна газета », ч. 12, 1962)

БІЛА ПОЕЗІЯ ПРО КРИЛАТИХ ЛЮДЕЙ

В книжці, названій споловілими від давности словами *) (бо золото теж половіє), образи і почуття свіжі і наче білі. Відразу помічаєш деяку відмінність цієї першої збірки від інших перших збірок поезій. Тут сторінки якось не шелестять легеньким грайливим вітерцем на поверхні збудєнілих уявлень, а заманюють читача в глибину внутрішнього світу поета. Від нього ніс спокоєм білого лікарського одягу, який приховує стриману бентежність людини, покликаної стояти на кордоні найбільшого людського трагізму — на грані життя і смерті. Вартувати, покладаючись на мистецтво своїх витончено-чутливих і чистих рук. Бо справді

Лиш чисті, найчистіші в світі руки
Торкатись серця можуть у людини.

Цей образ найчистіших у світі рук прозорими хвилями іррадіює на всю збірку. Він конкретний, але поступово розростається, збагачується новими напластуннями і досягає символічного звучання. Що можуть зробити найкращі руки без високих поривань душі, без творчого вогню і самопожертви, без боротьби за досягнення незвіданих вершин?

---

*) Віталій Коротич. Золоті руки. «Радянський письменник», 1961 р.

Шукання образу цільної, кришталево чистої, сміливої і крилатої людини проглядає майже з усіх поезій збірки, сповненої високого морально-етичного звучання і роздумів про внутрішнє життя нашого сучасника. До нього і звернена всім своїм змістом поезія В. Коротича. Вона малює образи борців переднього краю, безстрашних піонерів несходжених доріг. Саме через імена перших поет прагне досягнути смисл людського життя і суб'єктивні фактори історичного прогресу :

У тисяч Данко вирвані серця
Для людства, мов багаття невмірущі.

Проти страшної перепони на шляху людського поступу — проти спокійних і обережних — виступає поет :

Обережні сміються тихо,
Обережні тихенько ходять,
Обережних минає лихо,
І вони нікому не шкодять.
Не впадуть вони — не заб'ються
І до всього швидко звикають...
Обережні тихо сміються
Із людей, що шляху шукають.

Йдеться тут, звісно, про завуальованих міщан, рожевоцоких лицарів комфорту, різномаштабних білікових, премудрих піскарів та довгоносиків, що мають, зрештою, свою генеалогію :

Над словами Джордано Бруно
Реготала їх предків згряя.

Важко назвати сатирою чи іронією цю спокійно-презирливу характеристику обивателя, але вона дошкульна : обережні тут постають дрібнішими навіть від свого прямого предка — горьківського вужа...

Обережні — далеко не повна характеристика психології міщанства, однак це прикмета, за якою чи не найлегше розпізнавати його в зародку.

Цей одвічний, непримиренний ворог людського генія тихенькою тінню причаївся скрізь, де тільки людина може розправити крила. Він незримо присутній і в тривожно-хвилюючій поезії про мистецький подвиг Врубеля :

В темне небо його здіймали
Крила, дивні в своїй красі :
І людині крила зламали,
Щоб такою була, як всі...
Щоб такою була, як всі...

В образах світлих спалахів людської краси Коротич поетично звеличує ідеали, якими живе і повинна жити наша молодь, і презирливим словом ганьбить духовну убогість і ницість тих, хто через поріг комунізму пробує пронести духовну зброю міщанства — тихенький сміх над крилатою людиною.

Особливу увагу в рецензованій збірці привертають картини з найближчого поетові життя лікарів. У сучасній радянській поезії ця область поки що залишається пустирем, на якому В. Коротич, здається, прокладає борозну. Перед нами постає образ справжньої лікарської праці і подвигу скромних борців за щастя людини.

Це все не так красиво, як здається.
Моя робота складена з тривоги.
Коли в твоїй долоні серце б'ється,
Зіщулься, змовкни, ти живеш за двох.

У віршах цього циклу малюються притомлені радощі й болі буденного життя лікаря, неминуча гіркота « втішаючої брехні », а також терпкість невітійної правди, зв'язаної з такою-от проблемою :

Як довести, що лікар я,
А не той, що по двадцять п'ять?

Кращі вірші на цю професійну тему обіцяють збагачення нашої поезії, поглиблення її психологізму, розширення аспектів поетичного висвітлення життя.

Життя білої клініки нерозлучне з ніжно-тривожною музикою душі, і на цьому білому тлі можна доглянути в людині багато такого, що ховається від ока за інших умов. Адже відомо, що саме в трагічні, переломні моменти людина здатна краще відчувати неповторну красу життя, справжнє співвідношення життєвих цінностей, може навіть краще зрозуміти себе і все те, що раніше непомітно входило і проходило, як повітря через легені.

Молодий поет-лікар покищо не виявив тут великої спостережливості і таланту психолога, в окремих віршах (« Пробудження », « Мости ») обмежився поверховим поглядом на явища, ремінісценціями надто відомим в поезії мотивів.

Найбільша одноманітність мотивів помічається у віршах, пов'язаних так чи інакше з темою війни. Це здебільшого особисті спостереження чи спогади, через які поет прагне відтворити історію своїх ровесників, щоб глибше збагнути разом з ними давно пережите, зрозуміти ціну здобутого щастя мирного життя та знайти своє місце в сучасному. Мабуть, страшні картини минулої війни щось пояснюють у психології тієї частини нашої молоді, у якої

Від дитинства зосталось мало :
Жах сліпий, життя у тривозі,
Сполотніле обличчя мами
І чужинець злий на порозі.

В одній з кращих поезій збірки — « Лісовій казці » — звучить мотив реквієму тим, що полягли у двад-

цять літ, йдеться про ціну молодости й людського життя... Цей антивоєнний мотив звучить своєрідно і сильно в поезії Коротича, до нього пристосовуються найрізноманітніші свіжі й виразні образи. Але чи не надто вже їх багато для підтвердження однієї давно утвердженої ідеї? Якогось глибшого морально-психологічного тлумачення цих образів автор не дає, і вони справляють враження зайвого нагромадження на одному мотиві.

Найхарактернішою прикметою стилю молодого поета є задумливо-спокійний тон тривожних розповідей та роздумів, що нагадує тихий грудний спів, у якому не чути фальшивих нот. Цей задушевний спів ллється нілньо, природно, утворюючи власне русло мелодії. Жодна поезія збірки не вкладається в рамки традиційних розмірів. Тут не обійдешся віршованою патетикою, що приховує відсутність глибоких почуттів. Свої слова і почуття, влучність вислову, справжня поетична образність і становлять основну вартість багатьох поезій. Але чимало тих свіжих поетичних образів заземлено в колі пересічних думок, досить-таки заокруглених в щоденному побутуванні.

Мабуть, найбільшої композиційної довершености і цілности настрою досяг автор у поетичній розповіді про трагедію пораненої (під час облоги), осиротілої вовчиці :

На ялині сидів крук
 І соромився вовчих сліз...
 Слід розплюснутий,
                 як жакан,
 Із лісів у поле веде.
 У людей є куля важка,
 І вовчиця
                 йшла до людей...

Щоправда, ця поезія навіяна есенінською « Піснею

про собаку », місцями вчувається в ній навіть відгомін есенінських рядків, не кажучи вже про схожість важкого німого питання, яке вона ставить. І все ж таки не можна назвати переспівом цей талановито написаний твір, узагальнені образи якого наводять на роздуми.

Далеко не всі вірші маленької збірки вражають прозорістю образу і тим більш — глибиною думки. Трапляються в ній окремі бліденькі строфи, як-то « Баби-не літо », інколи читачеві хочеться пропустити кінцеві заземлюючі рядки; поряд з поетичними образами інтимної поезії « Серце » примостились тьмяні і невиразні; в муках слова народились такі немічні вірші-близнята, як « Нове народжується в очах » і « Міста », а також неіснуючі в українській мові (але конче потрібні для рими) форми — « свинця », « сумлінь »...

Однак загалом поезія Коротича запам'ятовується читачеві чистотою високих поривань і тією молодого зрілістю, яка ще не затверджена поетичним штампом.

Хотілося б побажати молодому поетові внести в нашу літературу свіжий струмінь поезії і життєвої правди, побажати успіху в його жаданні

...шляхи невідомі сходити,
Усі паралелі
Помірять на кроки.

(« Літературна газета », ч. 66, 1961)

І НАВИЩО ПХАТИ СОЛОМ'ЯНОГО ДІДА?

(Скорочено)

Поезія молодих, що стала предметом обговорення на спільному засіданні секцій поезії і критики, заслуговує пильної уваги. Справді, надмірні умовності поетичної мови Вінграновського і Драча викликали якесь збентеження в читача, який звик до цілком і навіть наперед зрозумілого вірша і надавав перевагу простоті збірки «Чуття єдиної родини» П. Тичини перед складністю його книжки «Вітер з України». А від збентеження ближче до крайности суцільного заперечення, ніж схвалення, тим більш, що важко-таки захоплюватись не зовсім зрозумілим. Надто вже мало розвивала нашу уяву, думку, наші засоби розуміння пересічна поезія десятків років.

Однак треба згадати, що прогресивна російська критика, борючись за високий естетичний рівень літератури, водночас боролась за культуру читача і при цьому навіть уціпливо зачіпала його самолюбство.

Белінський: Причина тьмуцости полягає в спорідненості або, краще сказати, в тотожності того, хто пізнає, з тим, що пізнається. Але й сама ця тотожність вимагає великого розвитку, інакше тьмуцість тупіє, і запитання залишається без відповіді. Але в кого немає цієї тотожності з предметом пізнання, для того слово — порожній звук...

Чернишевський: При слабкому розумовому роз-

виткові людина не спроможна розуміти життя, відмінне від її власного.

Тургенев : ...Треба самому читачеві бути обдарованим певною тонкістю розуміння, певною гнучкістю думки, яка не була надто довго бездіяльною.

Можна без ліку наводити такі приклади боротьби за справжнього читача, такого, який відкриває для себе нове в художньому творі і розуміє, що всяке відкриття вимагає зусиль думки і повної розумової активності. Адже справжнє читання — теж творчість. Це не приймання в готовій формі чужих думок, а створювання в уяві і осмислювання образів, відповідних до тексту. Інша справа, і на цьому треба особливо наголосити, що ці думки повинні бути закладені в тексті, що поет зобов'язаний підняти на високий рівень мислення і почувань, вибороти і вистраждати право виступати перед читачем, покликаний вабити читача своїми тривогами і шуканнями, а не просто бути рафінованим версифікатором. Тільки серйозний зміст твору може виправдати зусилля, затрачені на відтворення його образів. Поезії ж, яка не вимагає зусиль читача, але й по суті нічого не дає йому, — ніщо не виправдовує.

Така вже природа поетичного образу : він наділений силою збуджувати уяву і думку, але позбавлений повноважень передавати нам готову круглу істину, бо, зрештою, для цього існує публіцистика.

З цього погляду, хочеться згадати « поему-ребус » (як кажуть деякі самодостатні авторитети) І. Драча « Ніж у сонці ». Я далекий від думки підносити її до клясики чи хоча б схвалювати всі її умовності і в загальній композиції, і в деталях, але вражає в ній передусім те, що ці незвичні умовності не викликають усмішки чи навіть підозри в порожньому штукарстві : за ними відчувається справжній драматизм і глибоке, інтенсивне, щире громадське почуття. Саме це почуття, виливаючись у найнесподіваніші форми, справляє враження естетичного відкриття таких знайомих образів,

як голова колгоспу, самотня мати, одвічна жіноча ніжність і, зрештою, драматичний життєвий подвиг нашого у всьому невичерпного народу. Драматизм притаманний, мабуть, усьому великому і тому він природний у творі, який трактує великі проблеми.

Я мерехтлива чорноброва птиця
Із крилами жевріючих світань,
Переді мною м'якне синя криця,
Бо мука моя сива і свята.
Несу я ніжність у світи жорстокі,
Її бджолою брала я з століть...

Як сучасно звучать ці рядки про «невидимі сльози весілля», як свіжо вони передають велику одвічну істину, якої ми часто не помічаємо під заслоною буденності, і як потрібно цю істину посіяти в душі юнацтва! Можна було б, правда, бажати більше гармонійної цільності картині, в якій сльози весілля стали надто видимими. Мені здається, що дальша публіцистична строфа «Ви шлюбну постіль стелите грошима» надто дисгармонує мелодії, звужує її смисл і заземлює її. Саме тут не зашкодила б місткіша, ширша метафора, хай вона і не кожному читачеві припала б до смаку. Але ж не може поезія пристосовуватись до найбідніших школярських смаків, і не може поет рахуватись з можливістю позаконтекстної препарації його окремих фраз окремими читачами, не може він знайомити голову колгоспу з Бетховеном тільки для того, щоб М. Шеремет визнав і його, і голову колгоспу повновартними.

Можна говорити про надто суб'єктивні асоціації І. Драча, які не сприймаються, треба зауважити щодо логічного спрощення задуму і втискування його у форму суб'єктивізованих політичних понять, але сприйманню його справжньої поезії може зашкодити хіба що завзяття упередження.

Очевидно, амплітуда умовностей і асоціація змен-

шуватиметься в міру змужніння поета, очевидно, він дорожить змістом своїх почуттів настільки, що уникатиме образів на грані свідомого контролю, бо вже, скажімо, розділ «Українські коні над Парижем» своєю формою не зовсім відповідає інтенсивності і щирості закладених в ньому почуттів.

Перші твори І. Драча — дуже серйозна і зобов'язуюча заявка, найпереконливіша аргументація до неї — за ним. Наш час вимагає поезії, обвітрені життям і схвильованої всенародною боротьбою за нове суспільство. Довгі й монотонні співання, що так легко вливаються в коротеньку анотацію, не дуже заманюють читача на передній край боротьби.

Ми не відкриємо нової істини, коли скажемо, що життя нашого суспільства вирувало, розвивалось, збагачувалось, а форми поетичних уявлень деяких авторів пунктуально крутились у замкненому колі, і читачі звикли до цього кола, як звикаєш до зміни пір року, а коло ставало все більш зачарованим собою, а образи й рими все більш заокруглювались, самоутверджувались, як камінці, з яких при бажанні складеш найдовільнішу мозаїку. І тоді спросоння злітає з уст декларация: «У вік швидкостей годилось би поезії пересісти з поршневого літака в реактивний». Щож, пересідання — це теж розвага, але, думаю, простому читачеві куди легше було б осмислити найнезаконніші стрибки асоціацій в поемі І. Драча, ніж оту фразу М. Шеремета. Здавалося б — чому ж? Така вже всіма чувана банальність!... Втім і справа, що ця фраза застряє в вухах і не йде далі, бо не знаходить жодної опори в життєвому досвіді.

Фраза сумирна, вона не тривожить, але тривожить цей емоційний протест під шапкою доброзичливості проти тих крапель дощу, які падають на «тихе плесо нашої поезії». На озброєння цього протесту стають театральні-музейні прийоми, як-от: дослівне тлумачення складних образів поза контекстом, ототожнювання

ліричного героя з автором, аргументація від особи і звертання до своїх колишніх заслуг — і все це для того, щоб знайти безідейність у деталях, коли не можна знайти її в головному...

А час би людям перестать
Солом'яного діда пхать.
І тільки горобців смішити...

Коли б поет старшого покоління М. Шеремет врахував цю мудру науку Л. Глібова, його застереження молодим звучало б щиріше і сприймалося б уважніше, тим більше, що такі застереження висловлюють усі без винятку, починаючи з критичного слова І. Дзюби до поеми І. Драча. Якщо М. Шеремет закінчує своє неприйняття визнанням обдарованості молодих і твердженням, що поети « завжди йшли від складного до загальнодоступного, а не навпаки », то на цьому можна вважати неглибокий конфлікт з молодими вичерпаним. А справжня обдарованість за сприятливих умов неодмінно виявить свої межі і вершини, і, звичайно, не в « намаганні писати не так, як інші », а в прагненні якнайповніше виразити себе як людину, громадянина і поета.

(« Літературна газета », ч. 91, 1961) ,

З ДУМОК ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

Наша критика користується досить-таки невизначеними термінами психологізму, оперує ними рідко і здебільшого за зразком шкільних підручників: «образ героя показаний в безперервному русі й розвитку», «вчинки героя вмотивовані» або «психологічно вмотивовані», «письменник дає тонку психологічну характеристику героя» тощо.

Критика не дуже збагатила нас розумінням психологізму класиків — Мирного, Коцюбинського, Стефаника, не дуже збагачує й тепер. Скажімо, один критик написав книгу «Майстерність психологічного аналізу», другий в якнайпозитивнішій рецензії на неї спокійно і наче знехотя дописує в кінці єдине зауваження: «В книзі є і свої недоліки, що зводяться, головним чином, до надмірного соціологізування і схематизму. Але не вони визначають суть...» і т. д. Залишимо цей факт без коментарів: він відбиває *status quo* в цій галузі.

Як же стоїть справа з «внутрішнім світом героя» — з центральним поняттям художнього психологізму. Воно теж потроху вивітрилось в універсальному вжитку, і його зараз можна застосовувати і в інтересах психологізму, і проти... Скажімо, один письменник, щоб виправдати всеописування іншого, зробив таке тлума-

чення : « Внутрішній світ людини — це неймовірне багатство образів, тем, це мільярдні переплетення різнобарвних нитей вражень, це складні сполуки розумових асоціацій. Кожна пережита нами хвилина відкладає в нас образки, і чим більше підніме їх письменник і врятує від забуття, тим вдячніші ми йому, тим багатший його твір ».

Ех, якби то так просто ці образи, « ниті », « сполуки розумових асоціацій » визначали внутрішній світ, то найдобросовісніші графомани і реєстратори образів пережитих хвилин вславилися б за найтонших психологів. Насправді ж не тільки в мистецтві, але й у звичайнісінькому побуті людина не встигає, а головне — не має потреби знайомитись підряд з пересічними уявленнями і асоціаціями інших. Хто з нас не знає того сорту набридливих співбесідників, які так детально інформують нас про свої образи, почуття і мільярдні переплетення вражень, що вже ніколи нічого цікавого від них не чекаєш?

Матеріал внутрішнього світу людини всі ми наперед знаємо — він « записаний » на всіх витворах людського розуму і рук. Але нас цікавить саме органічна побудова індивідуального внутрішнього світу, художньо осмислений і пояснений малюнок того психологічного життя, яке наукова психологія розклала на десятки розділів. Завдання художника полягає в тому, щоб вивчити отой « мікрокосмос » і відкрити притаманні йому закони життя і розвитку. Отже, йдеться не про широку презентацію складників внутрішнього життя, а про оживлення в персонажі найістотнішого, визначального для нього — в якому напрямку у нього асоціюються уявлення, а в якому ні, куди спрямована і як саме працює його думка й воля, як він почуває і чим живе. В літературі художнє відкриття індивідуальності і типу ціниться приблизно так, як у науці відкриття закономірностей природи. Письменник-психолог дає читачеві ключ до розуміння людей і різних явищ життя, а

це важить незрівнянно більше, ніж найкраще описування цих явищ.

Ось чому ми безслідно забуваємо твори, де є безліч банальних асоціацій, самозрозумілих ситуативних почуттів, пересічних вражень та уявлень, де автор не шукає « чогось невлучного », бо звик приймати за знахідку все, що спаде на думку разом з метафорою. Зате пам'ятаємо столітньої давности, скажімо, журнал Печоріна, де зафіксовано вибірково сліди окремих хвилин, але вони розкривають загадку душі героя свого часу і взагалі якось пояснюють таємниці людської душі. Немаловажно й те, що ці записи здаються надто лаконічними...

Сам по собі матеріял твору не заслуговує розмови за межами творчої лябораторії, так само як невиявлений талант — поза межами сім'ї. Матеріялу в пам'яті людей — море, а естетично осмислених творів — не більше, ніж виловлених в морі перлів. Ці перли читач впізнає по тому, наскільки глибоко читає автор розкрити книгу життя, наскільки ця книга вчить читати його самого.

Книга, як і людина, може розкрити весь свій зміст вже від першого знайомства або навіть від першої сторінки, і далі ми уникаємо її, як безплідного повторення, і може залишатись завжди свіжою і новою, з неповторною грою барв життя і завжди недосяжним, таємничим дном. Це і є та книга, якою зачитуються, книга з багатим підтекстом, з глибоким психологічним змістом і багатопляновим звучанням.

Але скільки доводиться читати підсучаснені книги, які, замість духовно збагачувати і тривожити читача, привчають його до млявої і убогої думки, ще гірше — сприяють виробленню уявлення про літературу як про спосіб хвацько оповідати й описувати і тим самим породжують у графоманів бажання і собі написати не гірше.

Про рівень психологізму таких книг не будемо го-

ворити : це немічні спроби пасивно і приблизно наслідувати та трафаретно перебудовувати життя, показувати індивідуально найменованих « людей взагалі », розкривати відповідні до ситуацій « почуття взагалі » і наштотхувати дійових осіб на « загалом правильні » висновки. При цьому в них не бракує правдиво змальованих подробиць, правдоподібних і гострих діалогів та ситуацій — саме на них автор і покладає надії. Але хочеться нагадати : знання життя — це не просто правдиве відображення подробиць, що дає можливість прикинути приблизно ймовірні обставини, ситуацію і реакцію на них героя, а це таке знання людей в конкретній стихії їхнього життя, що дає можливість з усіх імовірних ситуацій, дій і вчинків вибрати саме ті, які виявляють найістотніше в даному характері. Для того, щоб уявити в різних обставинах саме дану людину, потрібне, як кажуть художники, вивчення природи, потрібні не принагідні, а цілеспрямовані спостереження над людиною. До того ж, як відомо, і в науці, і в мистецтві не завжди приносять відкриття навіть тривалі спостереження.

**
*

Є твори, які відразу привертають до себе увагу читача і критики, але так само швидко вивітрюються з пам'яті разом з формулюванням тих істин, що викликали резонанс. Це здебільшого ті твори, що зацікавляли нас чисто інтелектуально, але не сколихнули наших уявлень, не вразили авторською концепцією життя і не відкрили того, що примусило б до них знову звертатись як до багатогранного художнього явища. Основний зміст їх в публіцистиці. У них все звернуто, хоча й не все виражається прямолінійно. До персонажів може бути різне ставлення у різних читачів, думки викликають різні асоціації і продовження, але читачі сходяться на тому, що ці персонажі є між іншим

характерами, але передусім носіями певних ідей, думок, і твір є, по суті, розмірковуванням про життя і людей. Коли ми звертаємося до нього вдруге, то не до характерів, а за думками, які хочеться розвинути.

**
*

В сучасній нашій літературі часто доводиться диференціювати індивідуальність і тип, хоча в художньому синтезі вони єдині, і персонаж — це передусім індивідуальність. На це вказував, зокрема, Гете : « Поет повинен вміти схопити особливе, і оскільки воно містить в собі щось істотне, втілити в ньому загальне ». Тут йдеться, звичайно, про органічне втілення соціального через психологічне, а не старанне поєднання схожих ознак типу. Перед читачем, який є разом з письменником свідком і учасником одного і того ж життя, важко приховати те, наскільки влучно і глибоко схоплено психологію індивіду, всяка приблизність, уможливленість, коли тип просто диктує риси індивідуальності, відразу помічається.

**
*

Мабуть, неправомірно судити, що дається людині « від характеру », а що від біографії : характеру без біографії нам ніколи не пощастить побачити, і наша психологія не відділяє характеру від його формування.

**
*

Наш читач дійшов вже того віку, коли пережований корм — не їжа. Йому потрібні не популярні істини, а художні образи, які можна було б вивчати як багатогранне явище. Містка багатогранна художня деталь йому більше говорить, ніж втомлюючий список.

Бо слів не рахують — їх важать. Точнісінько так само і художні образи, і цілі твори.

**
*

Літературні сурогати, підробки під справжнє мистецтво, різні виробничі твори скорились своїй долі і покійно долежуються на незайманих полицках бібліотек та книжкових магазинів. Центральне місце в літературі займає по праву людина, її діяльність і внутрішнє життя — те, що складає душу сучасності. Однак старий стиль міцно вкоренився і ще залишився в силі. Він вперто продовжує відтісняти внутрішнє життя сучасника за допомогою зовнішньої описовості — поведінки, обставин, ситуацій тощо. Способів уникнення найважчого — вивчення і змалювання людини — багато: підміна конфлікту характерів конфліктом думок чи епізодичних ситуацій, підміна внутрішніх монологів відповідно націленими міркуваннями автора, заміна характерологічного діалога зовнішньо-динамічним, підміна мотивації і тонкого зовнішнього вираження складних душевних рухів реєстрацією зовнішніх рухів з більш чи менш узагальненим поясненням їх. Вже не будемо говорити про тенденцію просто уникати найістотніших конфліктів і безпосередніх спостережень за героями і легко давати підсумок того, чого читач не бачив, та й сам автор не уявляє...

В основному всі прийоми творення образу використовуються — тут нічого не скажеш, — але це лише прийоми, які можна адекватно використати тільки при наявності точних і багатих спостережень, тонкого слуху до найпотаємніших звуків душі героя і, головне, — при наявності власного відкриття людини і ключа до її розуміння. Тоді письменник не буде завуальовувати образу зайвими подробицями, описами, а читач, вдивляючись в образ, не помічатиме прийомів і всього того, що критично настроює.

Може здаватись дивним, що читач, з усім своїм критичним ставленням до ідей і образів Достоевського, зовсім не морщиться, читаючи в романі такі «робочі» відхилення (які зараз кожен літредактор не вагаючись викреслив би), як-от: «Нам важко було б передати протікання її думок...» або: «Не забудемо, що причини дій людських звичайно незмірно складніші, ніж ми їх завжди потім пояснюємо, і рідко визначено окреслюються. Всього краще іноді оповідачеві обмежитись простим викладом подій. Так і вчинимо ми при роз'ясненні теперішньої катастрофи...»

Читач, навпаки, бачить закономірність, навіть повчальність таких відступів, бо за ними відчувається глибока правда, прагнення письменника уникнути прихованої за блискучим стилем фальші, а головне, що за допомогою такого, здавалося б, незграбного прийому письменник досить-таки адекватно визначає і характер думок персонажа, і справжні складні мотиви дій, відповідні до даного характеру.

Мета виправдовує... Адже до характеру відносять-ся передусім ті риси, що визначають спонукання. Розкрити характер — значить передусім вивчити і показати мотиви дій, а зобразити розвиток характеру — це передусім показати, як за конкретних життєвих умов, у взаємодії особистості і середовища визначаються мотиви дій і поступово переходять в риси характеру, в спрямованість особистості. Тому-то письменник створює не випадкові і неспрошені життєві ситуації, в яких виявилися б справжні мотиви поведінки героя, подібно, як психолог підбирає або створює експериментальні ситуації з метою вивчення певного психологічного явища, наприклад мотивів. А що мотиви вивчати важко, в цьому не може бути сумнівів. У своїй книзі «Про розум» Гельвецій писав: «Подібно як промінь світла, який складається з цілого пучка променів, всяке почуття складається з безлічі окремих почуттів, які разом сприяють створенню певного бажання в нашій ду-

ші і певної дії в нашому тілі. Небагато людей володіє призмою, здатною розкласти цей пучок почуттів, тому людина часто вважає себе запаленою або одним виключним почуттям, або ж не тими почуттями, які насправді її запалюють. Ось причина стількох помилок почуття, і ось чому ми ніколи майже не знаємо справжніх мотивів наших дій ».

Можна було б не вдаватись в цю науково-популярну психологію, якби з багатьох сторінок різних творів нас не вражала та легкість і наївна простота, з якою окремі письменники підходять до складних проблем формування характерів і вираження мотивів. Це вражає тим більш в наш час, коли зближення наук, а також наук і мистецтва стало життєвою необхідністю, коли цінителями літератури стали люди освічені.

* *
*

Без глибокого знання принаймні гуманітарних наук письменник зараз просто не може глибоко вникати в життя сучасника і триматись на передньому краї. Виклад принагідно здобутих знань і уявлень призвів у свій час до створення галереї виробничих творів, напівмертвих саме тому, що автори квапливо « здавали екзамен » про своє « вивчення життя » і виявляли при цьому не ту глибоку ерудицію, при якій різні знання взаємно врівноважуються і влягаються на своє скромне місце, а ту « ерудицію », при якій спеціальні знання випираються з консультативною метою, до якої читачеві немає діла. Відомо, що справжня ерудиція природно виявляється в найпростішому, в рівні уявлень і мислення, в характері і доборі життєвих спостережень. Саме тому ми любимо читати окремих авторів, про що б вони не писали : в них пульсує інтелектуальний потік, який підіймає читача.

Все це думки столітньої давности. Ось як міркував колись, наприклад, Делякруа : « В наш час письменник

повинен бути універсальним. Різниця між вченим і поетом чи прозаїком остаточно стерлась. Найпростіший роман вимагає більшої ерудиції, ніж вчений трактат, більше того — ніж двадцять таких трактатів... »

З біографії Джека Лондона відомо, що він, як непересічна натура з раннім великим досвідом, вже замолоду міг писати і писав непогані твори. Але коли б він сам не пройшов важкого шляху Мартіна Ідена і не відкрив для себе цілого невідомого світу наук, а разом з тим і свого неучтва, ми ніколи не знали б Джека Лондона, та й він не знав би себе справжнього. В атмосфері гарячкової праці, просуваючись від елементарних знань до вершин людського розуму, він творив свої оповідання, повісті, романи і передавав читачеві передусім свою розумову енергію, збуджував його інтелектуальною атмосферою твору, запалював естетикою праці. Зрозуміло, чому він міг відчути і передати терпкий запах життя.

**
*

Сила твору вимірюється насамперед тим, наскільки він спроможний тривожити, будити, відкривати. Духовна атмосфера нашого життя, ритм часу, рівень сучасного мислення — все це несумісне з примітивізмом зображення людини, в свідомості якої схрещуються найгостріші проблеми революційного двадцятого століття.

**
*

Дехто вважає, що введення в твір публіцистики, дискусій на морально-етичні теми тощо є прямим виходом до підвищення інтелектуального рівня нашої літератури. В цьому є частка істини так само, як і в тому, що цей вихід надто вже прямий. Не слід забувати, що великі ідеї, серйозні людські шукання і високі ідеали

народжуються з інтенсивних почуттів. Для творів високого інтелектуального рівня характерне саме висвітлення процесу чуттєвого вираження і формування ідеалів, а не просто рівень думок героїв.

**
*

Розбіжність між високими, хоч би й щиро висловленими ідеями і практичними діями, які мотивуються зовсім іншим, — це одна з найактуальніших тем нашої літератури, і під силу вона письменникові, який може розрізнити найтонші відтінки мотивації дій, дослідити нюанси почуттів і пристрастей, відмовляючись від фальшивої імітації вчинку під високі почуття.

Дослідження почуттів людини та їх співвідношення з декляраціями веде до порушення нових незайманих тем і проблем, що висуваються життям. Цих проблем не охопить і тим більше не розкриє белетризація ідей. Становлення характерів у нашому житті незрівнянно цікавіше і складніше, ніж в устроях минулого віку, а за художнім відображенням зростання людини з дитинства ми й досі вдаємося до клясиків.

З другого боку, зараз для всіх очевидно, що навіть арсенал зображувальних засобів клясики багато в чім недостатній для висвітлення внутрішнього життя сучасника, яке не нівелюється, а ускладнюється і в силу ускладнення та спеціалізації виробництва, і в міру зростання культури народу, і, зрештою, в зв'язку з необхідністю кожному рости, досягати вершин і розумно обмежувати свої потреби в умовах колективного співжиття.

**
*

Зараз, здається, психологізм і багатогранність нашої художньої літератури зростає в міру справжнього зближення її з життям. І все ж таки написання глибо-

копсихологічного твору вимагає від письменника сміливості, як і всяке проторювання нових шляхів і порушення звичних, усталених уявлень. Критик ще не перестав ставити письменникові претензії, чому він порушив усталені пропорції, як він міг обійти такі важливі явища, які йому, критикові, асоціюються з темою твору і т. п. Ці нібито логічні побажання змушують письменника «розширювати задум» і спрямовують його на колективно випробуваний шлях публіциста: в художній публіцистиці, як і в лекції, про все можна згадати...

Але критики люблять формулювати ще більше обов'язків щодо образів, які мусять бути суцільно повчальними і водночас... живими. При цьому забувається, що читач вже засвоїв позитивні і негативні схеми, а тепер чекає повнокровного героя, який не лише виявляє свої духовні вершини, але по-своєму йде до них по грішній землі, виявляючи всього себе і не перестрибуючи через суперечності й труднощі життя. Такий герой більше навчить читача, ніж той, який для того тільки й з'явився, щоб вчити. Герой мусить бути інтимно близьким і у всьому зрозумілим читачеві, бо тільки тоді він може його стало настроїти на свою хвилю.

Звичайно, художній образ створюється не без навмисного добору і згущення барв, гіперболізації і згладжування певних рис, — без цього не можна підкреслити головне. Але при цьому легко дійти такої поляризації прикмет у двох протилежних персонажів, що починаєш сумніватись в якійсь спільності людської природи.

**
*

Суспільне ханжество колись обурювалось признанням великого Гоголя в «Авторській сповіді», що він передавав деякі свої риси негативним героям. Як? Між Гоголем і героями «Мертвих душ» та «Ревізора»

могло бути щось спільне? І все-таки дуже цнотливі і заповзятливі моралізатори зовсім непогано розуміли і « відчували » героїв Гоголя... Не розуміли вони тільки тієї глибини, якої сягнув Гоголь у своєму прагненні допомогти людям краще пізнати себе, бути одвертими з собою і стати кращими... Адже негативний (але живий) персонаж, від споріднености з яким не відпекаєшся, часто справляє більший виховний вплив, ніж позитивний : він може виразно назвати читачеві те, що в ньому прижилося, приховалось за позитивним і, може, помалу росте і морально легалізується, знаходячи м'якшу назву, а з нею і виправдання з відтінком лицемірства. І, навпаки, гладенько відполірований, внутрішньо нерозкритий негативний герой-ідея, замкнений у своїй порочності, просто не зачіпає читача і лише дає йому вітиху самовдоволення.

**
*

При створенні персонажа письменник виходить з того, що в людині є все людське, і розгадати індивідуальність — значить розгадати структуру її внутрішнього світу, помітити те, що в ній домінує, а що глибоко приспане, які психічні компоненти більш, а які менш розвинені, які з них найбільш активізуються і визначають її обличчя. Майстер розкриття діалектики людської душі Л. Толстой висловив цю думку за допомогою широко відомого порівняння : « Люди як ріки : вода у всіх однакова і скрізь одна і та ж, але кожна ріка буває то вузька, то швидка, то широка, то тиха, то чиста, то холодна, то каламутна, то тепла. Так і люди. Кожна людина носить в собі зачатки всіх властивостей людських і іноді виявляє одні, іноді другі, і буває часом зовсім не схожа на себе, залишаючись між тим однією і самою собою ».

Справді, чим цікавіший і живіший образ, тим більше ми знаходимо в ньому внутрішньої динаміки, бо-

ротьби з собою, невдоволення собою, оновлення характеру і багатогранности вираження свого « я ». Саме ця динамічність і повнота образу при наявності високих моральних критеріїв автора повинна цінитись критикою, яка часом надто спрощено уявляє боротьбу за ідейне звучання образу.

**
*

Досвід показує, що художня ідеалізація не є найкращим шляхом, не кажучи вже про те, що вона не є єдиним шляхом. Психологічний твір глибше впливає на читача, більше тривожить його почуття і думки. А така література передбачає сміливе втручання у внутрішнє життя всякої людини, передбачає сміливу і одверту партійну критику « непогрішного » героя. Послідовно витримана ідеалізація неминуче супроводжується « звужуванням » образу і загладжуванням того, що в ньому треба побачити; вона запевняє героя в тому, що він досяг найвищої гармонії. А читач не симпатизує самовдоволеним, ставиться до них з підозрою і шукає собі щиріших і одвертіших друзів життя.

Ми не зачіпаємо схоластичного питання про право на існування ідеального героя — це питання стилю автора. Нам йдеться про інше — про суть психологізму нашої літератури на сучасному етапі зближення її з життям.

(За « Вітчизною », ч. 1, 1962)

**
*

Осудження культу особи має смисл тоді, коли воно супроводжується розкриттям і викоріненням його наслідків у нашій конкретній діяльності. Не лише літературні герої, але й ми самі — « продукти » певних обставин.

**
*

Іноді забувають, що без особистого не буває громадського, без індивідуальності немає людини так само, як без конкретного не може бути загального. Не загалом «правильний» громадянин потрібен нам, а людина з внутрішньою потребою плідно працювати, віддавати почуття, знання і сили на благо народу. Людська гідність є основа громадського обов'язку. Я собі не уявляю громадської гідності без особистої і національної гідності, як не уявляю народження людини без матері.

**
*

Чесність — це лише елементарна ознака добропорядності, а сміливість — це громадський обов'язок, покладений на нас відповідальністю перед народом і його культурою. Ми мусимо плекати духовні цінності народу і гордо передавати їх молоді, морально осуджувати того, хто «перемелює» їх на м'яві фрази.

**
*

Література — це духовна історія народу. Що може сказати про духовну історію свого народу той, для кого слова «письменник закликає до боротьби проти соціального і національного гніту» стали штампом для визначення ідеї майже всіх програмових творів з української дожовтневої літератури? Хіба може школяр за цією абстракцією уявити собі, як у минулому столітті відроджувались і оживали в слові мужність і воля, приспані в забутих руїнах козацьких могил? За цими абстрактними словами ховаються глибокі драми життя письменників, які не могли «дивитись, плакати і мовчати», яких громадська совість вела на скромний каменярьський подвиг. Вони часто відмовлялись від особистих радощів і з фанатичною вірою в непогасну зорю свого народу будили темне, сонне, забите злиднями,

порізнене багатством та кайдашівськими чварами село і місто. За цими словами, нарешті, — чорна погрозлива тінь двоголового орла, військовий чобіт всесильного деспота-царя, розгалужена армія невисипущих жандармів, навчених виловлювати тих, хто пробудився, і передусім тих, хто будить.

* *
*

Українські письменники жили для того, щоб будити. Більшість творів Шевченка поширювалась нелегально, і гонорар йому за творчість — десять років неволі, царської муштри. І. С. Левицький, заховавшись під псевдонімом «Нечуй», друкував свої твори на кошти, зароблені на вчительській роботі. Панас Рудченко безсонними ночами працював над своїми повістями і романами, без надії, сподіваючись, що колись вони побачать світ під найневиннішим підписом «Мирний». Брати Тобілевичі і Заньковецька обрали собі тяжку долю мандрівних артистів, щоб нести промінь світла і краси в народ.

Творці української літератури віддали найкращі сили мистецтву, не отримавши за це ні гроша, і якщо не всі вони були знайомі з тюрмами, то всі, принаймні, з жандармами.

Хіба може таку літературу зрозуміти людина, яка ніколи не відчула, що таке громадська мужність і обов'язок совісті? Хіба можна смисл і душу її передати обережно-заокругленими, «відредагованими» фразами? У нас часто забувають, що думки не передаються — вони збуджуються разом з почуттями.

* *
*

Література — не сума інформацій «про боротьбу трудящих», а заклик до кожного усвідомлювати себе громадянином, будівником, шукачем, борцем.

(За «Жовтнем», ч. 2, 1963)

БІБЛІОГРАФІЯ

(Важливіші статті і рецензії)

Вибране Василя Мисика. (Василь Мисик «Вибране»). — «Вітчизна», 1959, ч. 5, травень.

Літературний портрет письменника. (О. Білецький і О. Дейч «Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет»). — «Радянське літературознавство», 1959, ч. 3, стор. 131-134.

У чеканні великих змін. (Ірина Вільде «Сестри Річинські»). — «Вітчизна», 1961, ч. 3, березень, стор. 197-199.

Біла поезія про крилатих людей. (Віталій Коротич «Золоті руки»). — «Літературна газета», 1961., 22. серпня.

Творча уява і... зорі. (Володимир Шевченко «Зорі посміхаються щасливим»). — «Вітчизна», 1961., ч. 7, липень, стор. 201-202.

І навіщо пхати солом'яного діда? (І. Драч). — «Літературна газета», 1961, 28. листопада.

Психологізм нашої прози. — « Вітчизна », 1962, ч. 1, січень, стор. 140-161.

Екскурси в біографію кобзаря. (Л. Хинкулов « Тарас Шевченко »). — « Літературна газета », 1962, 9. лютого.

Шевченко крізь велику і маленьку призму. — « Літературна Україна », 1962, 11. травня.

Між вірним словом і вагомою проблемою. (Дмитро Молякевич « Сучаснику мій »). — « Літературна Україна », 1962, 31. серпня.

Широке бачення життя. (В. Дрозд « Люблю сині зорі »). — « Літературна Україна », 1962, 23. вересня.

Біля джерел духовного життя. — « Літературна Україна », 1962, 4. грудня.

У пошуках єдиного вірного образу. (Л. Смілянський « Поетова молодість »). — « Дніпро », 1963, ч. 2, лютий, стор. 153-157.

На полі честі. (Леся Українка). — « Літературна Україна », 1963, 30. липня.

Література — школа виховання громадських почуттів. — « Жовтень », 1963, ч. 2, лютий, стор. 151-155.

Гострої розпуки гострий біль. (Про Миколу Зерова). — « Дукля », 1967, ч. 6, жовтень, стор. 57-62.

Чим глибше в землю, тим вище в небо. — « Дніпро », 1965, ч. 1, січень, стор. 117-124.

Виховання почуттів. — « Жовтень », 1965, ч. 2, лютий, стор. 63-68.

Особенности понимания старшими школьниками мотивации поведения литературных персонажей *) (Автореферат дисертації на ступінь кандидата педагогічних наук). Одеса, Одеський університет, 1965, 17 стор.

---

*) Всі автореферати дисертацій в УРСР є друковані російською мовою, навіть якщо сама дисертація написана українською. Тому й автореферат дисертації Є. Сверстюка « Особливості розуміння старшими учнями мотивації поведінки літературних персонажів » був опублікований російською мовою.

З М І С Т

Від Видавництва	7
Вступ — Марко Антонович	9

I. СОБОР У РИШТОВАННІ

Письменник	23
Наші собори минулого	25
Опори духу	29
Коли починається історія	38
Микола Баглай	52
Лобода	58
До генези браконьєрства	71
Емблема страуса	81

II. СТАТТІ

Біля джерел духовного життя	99
На полі чести (скорочено)	106
Гострої розпуки гострий біль (про Миколу Зерова)	113
Шевченко крізь велику і маленьку призму	125
Екскурси в біографію Кобзаря	135
Біла поезія про крилатих людей (Віталій Коротич. Золоті руки)	143
І навіщо пхати солом'яного діда?	149
З думок Євгена Сверстюка про сучасну українську літературу	154
Бібліографія — Статті і рецензії	169

Справлення помилок в книжці « Собор у риштованні »

В книжці Євгена Сверстюка « Собор у риштованні » (Видання « Смолоскипу » і Першої Української Друкарні у Франції, 1970) закралися помилки, справлення яких подаємо нижче.

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
19	13 знизу	Засмокчує	Засмоктує
41	3 знизу	беспреславно	беспрестанно
45	10 знизу	неважно	неважко
50	15 зверху	тестк	тест
50	17 зверху	логаритми	алгоритми
53	16 зверху	бездушних	бездумних
55	10 зверху	написано	написав
63	6 знизу	хоронну	охоронну
64	17 зверху	вигадувати	вгадувати
65	8 знизу	спрацьованому	справжньому
68	4 знизу	(що	(цар
69	5 знизу	То все то	Тобто
70	3 зверху	куль-	Куль-
70	5 зверху	все	— все
73	7 зверху	« в ходу »	« з ходу »
74	12 знизу	бутности	сутности
76	4 зверху	будують	будували
76	17 зверху	« хинсхватом »	« живохватом »
76	18 зверху	« але оглядайся на	але оглядайся на »
76	27 зверху	видбивай	відбавляй
78	2 зверху	Вони	Воно
78	9 зверху	нею	свою
78	17 зверху	1968	1963
78	21-22 зверху	подаванні	половинні
78	1-2 знизу	зустрічають-	асоціюють-
79	2 зверху	чому	чомусь
79	між 19 і 20	зверху пропущено : кількістю м'яса на душу та абсолютно незбагненною	
79	26 зверху	Там же	Там ще
85	7 знизу	« зриву »	« проти »
87	13 зверху	вміє	сміє
88	17 знизу	ніколи	нікому
90	11 зверху	заслоєння	засолєння
91	13 зверху	святости	ситости
94	6 знизу	світовий	світлий
94	7 знизу	чи	ми
94	7 знизу	вже	яке
94	11 знизу	ми ж	ми не
117	6 зверху	Сумління	Сумлінна
121	7 знизу	гримасними	примарними
122	16 знизу	життя	пиття

